

Tat.			
<i>törén-</i>	"bürünmek"	<i>uvın-</i>	"ovunmak, üzerine sürünmek"
<i>kiyén-</i>	"giyinmek"	<i>sıgın-</i>	"sığınmak"
<i>ükén-</i>	"pişman olmak"	<i>ütén-</i>	"rica etmek"
<i>sagın-</i>	"özlemek"	<i>yalın-</i>	"yalvarmak"
<i>çigén-</i>	"geri çekilmek, gerilemek"	<i>kübén-</i>	"şişmek, kabarmak"
<i>yabın-</i>	"örtünmek"	<i>yörén-</i>	"gezinmek"
<i>kınn-</i>	"traş olmak"	<i>kızann-</i>	"kızarmak"
<i>şésén-</i>	"kabarmak, şişmek"	<i>kügerén-</i>	"morarmak, göğermek"
<i>onın-</i>	"takılmak"	<i>agann-</i>	"ağarmak, bembeyaz kesilmek"
<i>bétérén-</i>	"zayıflamak, cılızlaşmak"	<i>tartın-</i>	"çekinmek, sıkılmak"
<i>söyén-</i>	"sevinmek"	<i>açın-</i>	"gamlanmak, kederlenmek"
<i>tabın-</i>	"tapınmak"	<i>şapınn-</i>	"övünmek"
<i>télen-</i>	"dilenmek"	<i>üsén-</i>	"kibirlenmek" ³⁹⁵
<i>cıyın-</i>	"hazırlanmak"	<i>yuvın-</i>	"yikanmak"
<i>tözétén-</i>	"üstünü başını düzeltmek"	<i>bizen-</i>	"süslenmek"
<i>salın-</i>	"inşa edilmek"	<i>kabın-</i>	"alevlenmek, yanmak"
<i>taptan-</i>	"ezilmek"	<i>sikérén-</i>	"zıplamak, sıçramak"
<i>kapşan-</i>	"aranmak, araştırmak"	<i>çokçın-</i>	"sağına soluna bakınmak"
<i>töpçén-</i>	"derinden araştırmak"	<i>atın-</i>	"sallanmak" ³⁹⁶

Kzk.			
<i>taran-</i>	"taranmak"	<i>juvın-</i>	"yikanmak"
<i>oran-</i>	"sanılmak, dolanmak"	<i>kiyin-</i>	"giyinmek"
<i>körin-</i>	"görünmek"	<i>suran-</i>	"istemek, sormak"
<i>oylan-</i>	"düşünmek"	<i>évrelen-</i>	"telaşlanmak, tedirgin olmak"
<i>katuvlan-</i>	"kızmak, öfkelenmek"	<i>kaharlan-</i>	"öfkelenmek, gazaba gelmek"
<i>zerlen-</i>	"altınla kaplı olmak"	<i>şattan-</i>	"neşelenmek, sevinmek"
<i>meyirden-</i>	"heveslenmek, niyet etmek"	<i>èlden-</i>	"güçlenmek, hallenmek"
<i>arlan-</i>	"utanmak" ³⁹⁷		

Kırg.			
<i>kirin-</i>	"suya girmek, yikanmak"	<i>malın-</i>	"daldınılmak"
<i>muun-</i>	"boğulmak"	<i>casan-</i>	"giyinip kuşanmak, süslenmek"
<i>cann-</i>	"kendi karnını yarmak"	<i>cuun-</i>	"yikanmak, yunmak"
<i>kaktan-</i>	"kavrulmak, kurumak"	<i>karan-</i>	"bakınmak"
<i>tartın-</i>	"kendi üzerine çekmek"	<i>camın-</i>	"örtünmek; saklanmak"
<i>tokun-</i>	"atını eyerlemek"	<i>ötün-</i>	"rica etmek"
<i>okuran-</i>	"yavaşça kişnemek"	<i>açın-</i>	"üzülmek, merhamet etmek"
<i>tutun-</i>	"kabul etmek, benimsemek"	<i>çukuran-</i>	"inlemek"
<i>sagın-</i>	"özlemek"	<i>kaardan-</i>	"kızmak, gazba gelmek"
<i>çegin-</i>	"gerisin geri gitmek"	<i>urun-</i>	"çarpmak"
<i>söykön-</i>	"sürtülmek"	<i>körün-</i>	"görünmek"
<i>dayardan-</i>	"hazırlanmak"	<i>sögün-</i>	"sövüp saymak"

<i>süylön-</i>	"azarlamak; sayıklamak"	<i>küñgürön-</i>	"boğuk sesle böğürmek"
<i>kakınn-</i>	"kağırnak"	<i>taşın-</i>	"taşınmak" ³⁹⁸

Dönüşlülük fonksiyonuyla fiil gövdeleri yapan *-n* ekinin, burada söz konusu üç lehçede de ortak olduğu görülmektedir. Yalnız, yardımcı ünlüsü için bir fark vardır: Bu Tat. ve Kzk.'da sadece dar (*i / i* - Tat. *é*) iken, Kırg.'da dudak uyumu ile yuvarlak ünlü (*u / ü*) de olabilir.

1.4.3. -I-

Fiillerden pasiflik ve meçhullük ifade eden gövdeler yapan ve Tat. *töşém* yönelişe "geliş yönelişi"³⁹⁹; Kzk. *ınsız etis* "kendiliğinden (pasif) fiil"⁴⁰⁰; Kırg. *tuyuk mamile* "kapalı bağlanış, çıkmaz gövde"⁴⁰¹ adları altında değerlendirilen bu şekil için şu örnekler verilebilir:

Tat.			
<i>urgıl-</i>	"fokurdamak"	<i>ırgıl-</i>	"yırılmak"
<i>uval-</i>	"ufalanmak"	<i>tuktal-</i>	"durmak, duraklamak"
<i>yonçıl-</i>	"yorulmak"	<i>atıl-</i>	"atılmak, saldırmak"
<i>evérel-</i>	"evrilme, dönüşmek"	<i>borçıl-</i>	"meraketmek, telaşlanmak"
<i>kuzgal-</i>	"hareket etmek, davranmak"	<i>çuval-</i>	"dolaşmak, kanşmak"
<i>inel-</i>	"yalvarmak"	<i>yabınl-</i>	"saldırmak"
<i>yaral-</i>	"doğmak; uyanmak"	<i>oyal-</i>	"utanmak"
<i>tarka-</i>	"aynışmak"	<i>taral-</i>	"yayılmak"
<i>çaykal-</i>	"dökülmek"	<i>söyél-</i>	"sevilmek"
<i>savıl-</i>	"sağılmak"	<i>bural-</i>	"kılıçla vuruşmak"
<i>ozatıl-</i>	"uğurlanmak, yollanmak"	<i>çakıl-</i>	"çağrılmak"
<i>çabil-</i>	"yan yatmak, kaykılmak"	<i>ubil-</i>	batmak, çökmek"
<i>sürél-</i>	"yavaş yavaş sonmek" ⁴⁰²	<i>tözél-</i>	"kurulmak, inşa edilmek"
<i>yörél-</i>	"yürünmek"	<i>ukıl-</i>	"okunmak"
<i>añlaşıl-</i>	"anlaşılmak"	<i>tabıl-</i>	"bulunmak"
<i>kümét-</i>	"gömülmek"	<i>karal-</i>	"bakılmak"
<i>tügét-</i>	"dökülmek"	<i>unl-</i>	"vurulmak"
<i>kilén-</i>	"gelinmek"	<i>arı-</i>	"yorulmak"
<i>yoklanıl-</i>	"uyunmak"	<i>uyanıl-</i>	"uyanılmak" ⁴⁰³

Kzk.			
<i>kamal-</i>	"çevrilme, kuşatılmak"	<i>jiynal-</i>	"toplanmak, bir araya gelmek"
<i>üzil-</i>	"kopmak, koparılmak"	<i>şemiş-</i>	"çözülmek, açılmak"
<i>juvil-</i>	"yikanmak"	<i>sabaktal-</i>	"(ip için) iğneden geçirilmek"
<i>kürel-</i>	"kürekle temizlenmek"	<i>tazartıl-</i>	"temizlenmek, arındırılmak"
<i>baylanıl-</i>	"bağlanılmak" ⁴⁰⁴		

³⁹⁸ KırgTG., 199. - 201. s.

³⁹⁹ TTG., 178. s.

⁴⁰⁰ KKT., 284. s.

⁴⁰¹ KırgTG., 202. s.

⁴⁰² TG., 438. - 439. s.

⁴⁰³ TTG., 178. - 179. s.

⁴⁰⁴ KKT., 284. - 285. s.

³⁹⁵ TG., 440. s.

³⁹⁶ TTG., 178. - 180. s.

³⁹⁷ KKT., 285. s.

Kırg.			
<i>cazil-</i>	"yazılmak"	<i>koşul-</i>	"katılmak"
<i>aydal-</i>	"sürülmek, kovulmak"	<i>cüktöl-</i>	"yüklenmek"
<i>cabıl-</i>	"örtülmek"	<i>çabil-</i>	"dibinden kesilmek"
<i>kınl-</i>	"kıılmak, telef olmak"	<i>cuul-</i>	"yıkılmak"
<i>çalın-</i>	"takılmak, dolaşmak"	<i>suranı-</i>	"sorulmak"
<i>tamil-</i>	"tutuşmak"	<i>catıl-</i>	"yatmak, yatmış olmak"
<i>tabıl-</i>	"bulunmak"	<i>beril-</i>	"verilmek; teslim olmak"
<i>koldonul-</i>	"kullanılmak"	<i>dayında-</i>	"belili olmak, açılmak, tayin olmak"
<i>tögül-</i>	"dökülmek"	<i>ceñil-</i>	"vanılmak, yetişilmek"
<i>toktol-</i>	"durmak, durulmak"	<i>basıl-</i>	"durmak, dinmek" ⁴⁰⁵

Burada görüldüğü gibi pasiflik ve meçhullük ifadeli fiil gövdeleri yapan *-l-* ekinin her üç lehçedeki şekli de ortaktır. Yine bu ek de, sadece, aldığı yardımcı ünlüyle farklılaşmaktadır: Tat. ve Kzk. yalnızca dar ünlü (*ı / i* - Tat. *é*) bulundurunca, Kırg.'da dudak uyumu ile yuvarlak ünlü (*u / ü*) de var olabilir.

1.4.4. -ş-

Fiillerin ortaklaşma ifade eden gövdelerini yapan bu ek, Tat. *urtaklık yünelésé* "ortaklık yönelişi"⁴⁰⁶ ; Kzk. *ortak etis* "ortak fiil"⁴⁰⁷ ; Kırg. *koş mamile* "çift bağlanış"⁴⁰⁸ diye adlandırılmaktadır. Bu gövdeler için şu örnekler kaydedilmiştir:

Tat.			
<i>böréş-</i>	"buruşmak"	<i>konş-</i>	"solmak"
<i>aviş-</i>	"eğilmek"	<i>biréş-</i>	"yenilmek"
<i>kaliş-</i>	"bırakmak, terk etmek"	<i>bótes-</i>	"cılızlaşmak"
<i>kızış-</i>	"yanmak"	<i>kaynaş-</i>	"uğraşmak"
<i>sınış-</i>	"yapışmak, sarılmak"	<i>eçéş-</i>	"ekşimek"
<i>oyış-</i>	"kümelenmek, birleşmek"	<i>totaş-</i>	"bağlanmak, birleşmek"
<i>onş-</i>	"dalaşmak"	<i>sugiş-</i>	"dövüşmek"
<i>ciñéş-</i>	"tartışmak"	<i>kilés-</i>	"banşmak"
<i>özéş-</i>	"arası açılmak, bozulmak"	<i>yanış-</i>	"yanışmak"
<i>kéréş-</i>	"keçeleşmek"	<i>küréş-</i>	"görüştük" ⁴⁰⁹
<i>tabış-</i>	"buluşmak"	<i>söyleş-</i>	"konuşmak"
<i>cyñılış-</i>	"toplanmak, toplaşmak"	<i>utınış-</i>	"hep beraber oturmak"
<i>totınış-</i>	"birbirine tutunmak"	<i>ayınılış-</i>	"birbirinden ayrılmak"
<i>öyész-</i>	"toplamağa yardım etmek"	<i>bulış-</i>	"yardımlaşmak"
<i>kölész-</i>	"gülüşmek"	<i>kaygınış-</i>	"kaygıyı paylaşmak"
<i>üpkeleş-</i>	"birbirine öfkelenmek"	<i>bülész-</i>	"bölüşmek" ⁴¹⁰

⁴⁰⁵ KırgTG., 202. - 204. s.

⁴⁰⁶ TTG., 180. s.

⁴⁰⁷ KKT., 283. s.

⁴⁰⁸ KırgTG., 196. s.

⁴⁰⁹ TG., 437. s.

⁴¹⁰ TTG., 180. - 181. s.

Kzk.			
<i>aytı-</i>	"münazara etmek; atışmak"	<i>köris-</i>	"görüştük"
<i>kelis-</i>	"anlaşmak, uyuşmak"	<i>karas-</i>	"bakışmak"
<i>tanis-</i>	"tanışmak"	<i>muñidas-</i>	"birisine sırtmaçmak, içökmek"
<i>koştas-</i>	"vedalaşmak"	<i>tatulas-</i>	"dertleşmek"
<i>tildes-</i>	"danışmak, fikirleşmek"	<i>pikirles-</i>	"akıl danışmak"
<i>sırlas-</i>	"içini dökmek, sır dökmek" ⁴¹¹		

Kırg.			
<i>attanış-</i>	"beraberce atlara binmek"	<i>ıktaş-</i>	"birbirine sığınmak, dayanışmak"
<i>birgeleş-</i>	"birleşmek"	<i>karas-</i>	"bakışmak"
<i>körüş-</i>	"görüştük, selamlaşmak"	<i>kuçaktaş-</i>	"kucaklaşmak"
<i>cuuş-</i>	"beraberce bir şey yıkamak"	<i>karmaş-</i>	"beraberce tutmak, yakalamak"
<i>çabiş-</i>	"birlikte ot biçmek"	<i>uguş-</i>	"duyulmak, beraberce işitilmek"
<i>keliş-</i>	"uyuşmak, anlaşmak"	<i>uçuraş-</i>	"karşılaşmak"
<i>açış-</i>	"yakıcı ağrı hissetmek"	<i>sugaş-</i>	"birlikte sulamak" ⁴¹²

Bu ek her üç lehçede denktir. Kzk. *ş > s* tipik ses değişmesi bu eki de *-s-* haline getirmiştir. Yine bu ekin de yardımcı ünlüsü Tat. ve Kzk. için dar (*ı / i* - Tat. *é*) iken, Kırg.'da ilâveten (*u / ü*) de bulunabilir.

Yukarıdaki (*böréş-*, *konış-*, *aviş-*, *biréş-*, *kaliş-*, *kızış-*, *eçéş-*, *oyış-* vs.) bazı örneklerde *-ş-* ekinin ortaklaşma fonksiyonunu kaybederek, olma bildiren fiil gövdeleri yaptığı da görülmektedir.

Nihayet, burada *-ş-* ortaklaşma ekinin Kırg.'da çokluk 3. şahıs fiil çekiminde de kullanıldığını belirtmek gerekir (*O kördü fakat alar körüştü, onlar gördüler alar cazışar "onlar yazarlar"* vs.).

1.4.5. -dır- / -dir-

Fiillerin oldurma ve yaptırma (faktitif) ifadeli gövdelerini teşkil eden bu ek, Tat. *yökletüv yünelésé* "yükletme yönelişi"⁴¹³ ; Kzk. *özgelik etis* "başkalık fiili"⁴¹⁴ ; Kırg. *arkıluu mamile* "dolaylı, aşırımalı bağlanış"⁴¹⁵ şeklinde adlandırılmış faktitif ekleri grubuna dahildir. Bu ek için şu fiiller örnek verilebilir:

⁴¹¹ KKT., 283. - 284. s.

⁴¹² KırgTG., 197. - 198. s.

⁴¹³ TTG., 181. s.

⁴¹⁴ KKT., 284. s.

⁴¹⁵ KırgTG., 205. s.

Tat.

<i>taşaldır-</i>	"ezmek"
<i>küzéktér</i>	"göz değirmek, nazar etmek"
<i>kıstır-</i>	"kıstırmak, sıkıştırmak" ⁴¹⁶
<i>yuvındır-</i>	"yıkarmak"
<i>küréştér-</i>	"görüştürmek"
<i>yazdır-</i>	"yazdırmak"
<i>ukıttır-</i>	"okutmak"
<i>söyleştér-</i>	"konuşturmak"
<i>sündér-</i>	"söndürmek" ⁴¹⁷

Kzk.

<i>aldır-</i>	"aldırmak; kurtarmak"
<i>ayttır-</i>	"söyletmek, konuşurmak"
<i>keptir-</i>	"kurutmak"
<i>septir-</i>	"ekin ektirmek"
<i>toltır-</i>	"doldurmak"
<i>köndir-</i>	"alıştırmak"
<i>jektir-</i>	"arabaya koşturmak"
<i>bezdır-</i>	"bezdirme, kaçırma" ⁴¹⁸

Kırg.

<i>keltir-</i>	"getirmek"
<i>kalır-</i>	"bırakmak"
<i>cazdır-</i>	"yazdırmak"
<i>suudur-</i>	"soğutmak"
<i>bildir-</i>	"bildirmek"
<i>sattır-</i>	"satmaya bırakmak" ⁴¹⁹

<i>kiptér-</i>	"kurutmak"
<i>tuzdır-</i>	"eskitmek, yıpratmak"
<i>suvındır-</i>	"soğutmak"
<i>küméldér-</i>	"gömdürmek"
<i>tanıştır-</i>	"tanıştırmak"
<i>kürsettér-</i>	"göstermek"
<i>bizendér-</i>	"süslemeye"
<i>kistér-</i>	"kestirmek"

<i>bildir-</i>	"bildirmek"
<i>keltir-</i>	"getirmek"
<i>japtır-</i>	"kapattırmak"
<i>astr-</i>	"geçirtmek; aşırma"
<i>koydır-</i>	"koydurmak, bıraktırmak"
<i>jaktır-</i>	"beğenmek, hoşlanmak"
<i>kızdır-</i>	"kızdırmak, ısıtmak"

<i>öktür-</i>	"öldürmek"
<i>soydur-</i>	"hayvan kestirmek, deri soyarak"
<i>östür-</i>	"büyütmek, yetiştirmek"
<i>kestir-</i>	"sünnet ettirmek"
<i>çaktır-</i>	"yaktırmak, tutuşturmak"

Bu ekin ünsüz uyumuna giren *-dır/-dir-*; *-tır/-tir-* şekilleri her üç lehçede denk olarak vardır; sadece, Tat. için ön damak ünlülü tür olarak bulunan *-dér-tér-* türleri ve dudak uyumuyla Kırg.'da ilâveten var olan *-dur/-dür-*; *-tur/-tür-* varyantları ayrılır.

1.4.6. -t-

Yine, fiillerden oldurma ve yaptırma (faktitif) ifade eden *-t-* ekinin, söz konusu lehçelerden şu örneklerini veriyoruz:

⁴¹⁶ TG., 443. s.

⁴¹⁷ TTG., 181. - 184. s.

⁴¹⁸ KKT., 284. s.

⁴¹⁹ KırgTG., 206. s.

Tat.

<i>kaçır-</i>	"bir yeri kaşınmak"
<i>eçét-</i>	"ekşitmek, mayalamak"
<i>yuvirt-</i>	"(at için) tins koşturmak"
<i>yuvat-</i>	"teselli etmek"
<i>işét-</i>	"işitmek"
<i>çémét-</i>	"çimdirmek"
<i>kont-</i>	"kurutmak"
<i>bolgat-</i>	"bulandırmak, karıştırmak" ⁴²⁰
<i>yasat-</i>	"yaptırmak"
<i>kütert-</i>	"kaldırtmak"
<i>biyét-</i>	"oyunlatmak, dans ettirmek"
<i>küçért-</i>	"göçürtmek" ⁴²¹

Kzk.

<i>azayt-</i>	"azaltmak"
<i>kötört-</i>	"kaldırtmak"
<i>okıt-</i>	"okutmak"
<i>oynat-</i>	"oyunlatmak"
<i>jönelt-</i>	"yöneltmek"
<i>korkıt-</i>	"korkutmak"
<i>kuvant-</i>	"memnun etmek, sevindirmek" ⁴²²

Kırg.

<i>sanat-</i>	"saydırmak, hesaplatmak"
<i>küçöt-</i>	"takviye etmek, güçlendirmek"
<i>boşot-</i>	"boşaltmak, serbest bırakmak"
<i>semirt-</i>	"beslemek; toprağı gübrelemek"
<i>cogolt-</i>	"kaybetmek"
<i>ürküt-</i>	"ürkütme" ⁴²³

<i>kért-</i>	"sokmak"
<i>ürçét-</i>	"yetiştirmek; arttırmak"
<i>çirt-</i>	"fiske vurmak"
<i>sört-</i>	"silme"
<i>omit-</i>	"unutmak"
<i>nıgıt-</i>	"sağlamlaştırmak, tahkim etmek"
<i>kimét-</i>	"azaltmak"
<i>yoklat-</i>	"uyutmak"
<i>kitért-</i>	"getirtmek"
<i>ukıt-</i>	"okutmak"
<i>avirt-</i>	"acımak; ağırta, acıtmak"

<i>köbeyt-</i>	"çoğaltmak"
<i>küret-</i>	"kürekle temizletmek, küretmek"
<i>tölet-</i>	"ödetmek"
<i>jügirt-</i>	"koşturmak"
<i>jalınt-</i>	"yalvarmak"
<i>ürkit-</i>	"ürkütme"

Bu ek her üç lehçede müşterek olarak vardır, sadece yardımcı ünlüsü bakımından fark görülmektedir: Tat. ve Kzk.'da sadece dar (*i / i - Tat. é*) olan yardımcı ünlü, Kırg.'da dudak uyumu sebebiyle, ilâveten yuvarlak (*u / ü*) da olabilir.

1.4.7. -gız- / -giz-

Yine yaptırma ve oldurma ifadeli eklerden olan *-gız/-giz-* eki nispeten daha az kullanılmaktadır:

⁴²⁰ TG., 436. s.

⁴²¹ TTG., 181. s.

⁴²² KKT., 284. s.

⁴²³ KırgTG., 206. s.

Tat.			
<i>kiygéz-</i>	"giydirmek"	<i>bélgéz-</i>	"bildirmek"
<i>méngéz-</i>	"bindirmek, üste çıkarmak"	<i>citkéz-</i>	"ulaştırmak"
<i>yatkız-</i>	"yatırmak"	<i>torgız-</i>	"kaldırmak" ⁴²⁴
Kzk.			
<i>algız-</i>	"aldırmak"	<i>bergiz-</i>	"verdimmek"
<i>aşkız-</i>	"açtırmak"	<i>işkiz-</i>	"içirmek"
<i>japkız-</i>	"kapatmak"	<i>sepkiz-</i>	"serptirmek, döktürmek"
<i>koygız-</i>	"koydurmak, bıraktırmak"	<i>aytkız-</i>	"söyletmek"
<i>ekkız-</i>	"ektirmek"	<i>jekkiz-</i>	"işe koşmak"
<i>biigiz-</i>	"bildirmek" ⁴²⁵	<i>orgız-</i>	"biçtirmek"
<i>otırgız-</i>	"oturtmak"	<i>jongız-</i>	"yontmak"
<i>bölgiz-</i>	"böldürmek"	<i>tergiz-</i>	"derletmek, toplatmak"
<i>bakkız-</i>	"baktırmak"	<i>ötkiz-</i>	"geçirmek" ⁴²⁶
Kırg.			
<i>çetkiz-</i>	"ulaştırmak"	<i>bütköz-</i>	"bitirmek"
<i>kutkaz-</i>	"kurtarmak"	<i>catkız-</i>	"yatırmak"
<i>turguz-</i>	"kaldırmak"	<i>kütköz-</i>	"bekletmek"
<i>oturguz-</i>	"oturtmak"	<i>emgiz-</i>	"emzirmek" ⁴²⁷

Bu ekin ünsüz uyumlarına da giren *-gız-l-giz-*; *-kız-l-kiz-* şekilleri, her üç lehçede ortakdır. Sadece, ön damak ünlülü türlerde *-géz-*, *-kéz-* varyantlarını kullanan Tat. ve ilâveten yuvarlak ünlülü *-guz-l-güz-*; *kuz-l-küz-* şekillerini de bulunduran Kırg. ayrılır.

Burada örnekleri verilen *-gız-l-giz-* eki ve bunun fonetik varyantı olarak eskiden beri var olan *-gır-l-gir-* eki, Tat. ile Kırg.'da paralel şekilde (Tat. *bélgér-l-bélgéz-*, *kiygér-l-kiygéz-*, *citkér-l-citkéz-*; Kırg. *catkız-l-catkır-*, *çetkiz-l-çetkir-* vs.) kullanılırken, Kzk.'da sadece *-gız-l-giz-* ekli şekiller kaydedilmiştir.

1.4.8. -r-

Yaptırma ve öldürme ifadeli bir diğer şekil olan *-r-* ekinin mukayese edilen lehçelerdeki örnekleri azdır:

Tat.			
<i>öyér-</i>	"yığmak"	<i>péşér-</i>	"pişirmek"
<i>töşér-</i>	"indirmek, düşürmek"	<i>küçér-</i>	"göçürmek"
<i>bétér-</i>	"bitirmek"		

⁴²⁴ TG., 455. s.

⁴²⁵ KKT., 284. s.

⁴²⁶ KazTG.-1955., 139. s.

⁴²⁷ KırgTG., 206. s.

<i>çigér-</i>	"çıkarmak"		
<i>kiçér-</i>	"affetmek" ⁴²⁸		
Kzk.			
<i>asır-</i>	"aşımak, geçirmek"	<i>köşir-</i>	"göçürmek"
<i>tüsir-</i>	"düşürmek" ⁴²⁹		
Kırg.			
<i>kaçır-</i>	"elden çıkarmak, kaçırarak"	<i>katır-</i>	"sertleştirme"
<i>uçur-</i>	"uçurmak"	<i>batır-</i>	"batırmak"
<i>çitir-</i>	"yitirmek, kaybetmek"	<i>bütür-</i>	"bitirmek" ⁴³⁰

Bu ek her üç lehçede de müştereken bulunmaktadır; sadece yardımcı ünlüsü bakımından farklar vardır: Tat. *ı / é*; Kzk. *ı / i*; Kırg. *ı / i* ve ilâveten *u / ü* yardımcı ünlü olarak kullanılır.

1.4.9. -gia- / -giie-

Hareketin tekrarını ve devamlılığını ifade eden fiil gövdeleri yapan bu ekin şu örnekleri tespit edilmiştir:

Tat.			
<i>bargala-</i>	"gidip gelmek, hep gitmek"	<i>kilgele-</i>	"geledurmak, hep gelmek"
<i>kaykala-</i>	"tekrar dönmek"	<i>törtkele-</i>	"dürtüp durmak" ⁴³¹
<i>küréngéle-</i>	"görünüp durmak"	<i>yazgala-</i>	"yazıp durmak" ⁴³²

Kzk.			
<i>atkıla-</i>	"ara sıra atmak; avlamak"	<i>julkıla-</i>	"sarsalamak"
<i>tepkile-</i>	"tepelemek, tekmelemek"	<i>keskile-</i>	"doğramak"
<i>türtkile-</i>	"dürtelemek"	<i>şapkıla-</i>	"vurup durmak"
<i>sozgıla-</i>	"çekiştirmek, uzatmak"	<i>ürgile-</i>	"konuşup durmak, çene çalmak" ⁴³³

Kırg.			
<i>tartkıla-</i>	"çekip durmak"	<i>çapkıla-</i>	"vurup durmak"
<i>muştagıla-</i>	"durmadan vurmak"	<i>tepkile-</i>	"tekmelemek"
<i>keskile-</i>	"kesip durmak" ⁴³⁴		

⁴²⁸ TG., 442. s.

⁴²⁹ KazTG.-1955., 139. s.

⁴³⁰ KırgTG., 206. s.

⁴³¹ TTG., 167. s.

⁴³² HTET., 231. s.

⁴³³ KKT., 289. s.

⁴³⁴ KırgTG., 307. s.

Bu ekin kullanımı her üç lehçede denktir; fakat Tat. *-gala-/gele-*; *-kala-/kele-* şekli yazı dili tarihi boyunca izlenen bir şekil olarak var olmasına rağmen, Kzk. ve Kırg.'da ek *-gıla-/gile-*; *-kıla-/kile-* şeklindedir. Bu değişiklikte, zaten az kullanılan, söz konusu eke, eş seslisi (omonimi) olan *-gıla-/gile* çokluk 2. şahıs emir ekinin benzetici (analojik) bir tesiri düşünülebilir.

1.4.10. -msıra- / -msire-

Fililin gösterdiği harekete, bir azaltma ifadesi katan bu ekin pek az örneği vardır: Tat. *külémsére-* "gülümsemek", *yoklamsıra-* (> *yokımsıra*) "uyuklamak"⁴³⁵; Kzk. *jıllamsıra-* "ağlamaklı olmak", *külımsire-* "gülümsemek"⁴³⁶; Kırg. *külümsürö-* "gülümsemek"⁴³⁷.

1.4.11. -nkıra- / -nkire-

Fililin gösterdiği hareketin devamlılığını bildirmek veya anlamını güçlendirmek üzere az kullanılan bir ektir: Tat. *ukınkıra-* "okuyadurmak", *yazınkıra-* "yazadurmak", *kılénkére-* "geledurmak, gelivermek"⁴³⁸; Kzk. *alıñkıra-*, *barıñkıra-*, *körüñkire-*, *okıñkıra-*, *tüsüñkire-*, *baykañkıra-*, *ösiñkire-*, *beriñkire-* vs.⁴³⁹ Görüldüğü üzere Kzk. şekillerde *n > ñ* arka damaklılaşması olmaktadır.

435 TTG., 168. s.

436 KKT., 290. s.

437 Kırgız Sözlüğü, 536. s.

438 TTG., 168. s.

439 KKT., 289. s.

2. ÇEKİM EKLERİ

2.1. İSİM ÇEKİM EKLERİ

Bu bölümde isim çekimi, *çokluk*, *iyelik*, *aitlik*, *ilgi hali*, *yükleme hali*, *yönelme hali*, *bulunma hali*, *çıkma hali*, *vasıta hali*, *eşitlik hali* ve *yön gösterme hali* başlıkları altında incelenmiş ve çekimleri esnasında değişiklik gösteren zamir örnekleri de ayrıca *zamir çekimi* başlığı altında ilâve edilmiştir.

2.1.1. Çokluk

Bir ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için, söz konusu isme çokluk eki getirilerek ismin çokluk şekli yapılır.⁴⁴⁰ İsmi tekliğini gösteren ayrı bir şekil yoktur, teklik ismi eksiz haldedir.

Tat. *küplék forması* "çokluk şekli"⁴⁴¹; Kzk. *köptik jalgav* "çokluk eki" veya *köpşe tür* "çokluk şekli"⁴⁴²; Kırg. *köptük tür* "çokluk şekli"⁴⁴³ diye adlandırılan bu şekil, isimlerin birden fazla sayıda olduğunu, çokluğunu genel olarak gösterir.

Daha ET. devresinde isimlerde çokluk göstermek için kullanılmaya başlayan *-lar/-ler* eki⁴⁴⁴, bu devreden sonraki tarihî Türk lehçelerinde de esasen değişmeden devam etmiştir: Kıp. *-lar/-ler*⁴⁴⁵; Çağ. *-lar/-ler*⁴⁴⁶.

Türkçenin her devir ve alanında olduğu gibi, karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde de aynen devam eden çokluk eki, ünlü ve ünsüz uyumları sonunda kazandığı varyantlarıyla şu şekildedir:

Tat.	<i>-lar/-ler</i>	<i>-nar/-ner</i>	
Kzk.	<i>-lar/-ler</i>	<i>-dar/-der; -tar/-ter</i>	
Kırg.	<i>-lar/-ler</i>	<i>-dar/-der; -tar/-ter</i>	<i>-lor/-lör; -dor/-dör; -tor/-tör</i>

Çokluk ekinin her üç lehçenin edebî eserlerinden alınan örnekleri şunlardır:

440 TDB., 220. s.

441 TTG., 75. s.; HTET., 191-192. s.

442 KKT., 39. s.; KazTG.-1955., 77. s.; KT., 18-19. s.; KazTG., 51-52. s.

443 KırgTG., 51. s.

444 ETG., 62. s.

445 KıpTG., 60. s.

446 ÇEK., 53. s.

Tat. *Urnı çıkkanda, ul nigéznéñ ewvelgé hucalarınıñ tormışları, alarnıñ itken yahşılıkları, başlarinnan ütken vakıygaları turında ozın ittérep söylerge yaratalar.* "Yeri geldikçe, o ev harabeliğinin ewvelki sahiplerinin hayatları, onların yaptığı iyilikler, başlarından geçen vakıalar hakkında uzun uzun konuşmayı severler." (SC. 91-41)

*Yüke, kayınnar töbénde kuzgalaklar, gömbeler,
Bérle béрге üse allı-göllé göller, gonceler,
Ak, kızıl, al, sap-sarı, zeñger, yeşélden çeçekeler,
Her tarafka temlé isler çeçekeliy bu çeçekeler.*

"İhlamur, kayınlar dibinde kuzukulakları, mantarlar; ile beraber yetişir allı güllü çiçekler, goncalar; ak, kızıl, al, sapsarı, mavi ve yeşilden çiçekler; her tarafa güzel kokular yaymakta bu çiçekler." (ATŞ. 202-15)

*Dim cey köñnerénde koyaşnıñ nurları astında köle-köle yeşél ülenner,
törlé çeçekler bélen tomalangan bolinnarnı yıñp, kiçlerén ay yaktısında cém-
cém itép yaltırap aga da aga.* "Dim, yaz günlerinde güneşin ışıkları altında güle güle, yeşil otlar ve türlü çiçeklerle kaplanan çayırları yıñp, geceleri ay ışığında pırl pırl parlayarak akar da akar." (SC. 92-44)

*Bérazdan miña yurgannar, ménderler kitérdéler. Tanışlarım gezit birdéler.
Min tağı üzémnéñ törmegedé tormışlarımı uylap yöriy yöriy segat unnarnı
citérdém.* "Biraz sonra bana yorganlar, minderler getirdiler. Tanışlarım gazete verdiler. Ben yine kendi hücremdeki hayatlarımı düşünüp yürüye yürüye saat onlara ulaştım." (Aİ. 35-12)

*Yakınlaşıp kilgen köznéñ çalınnarı her kayda küzge taşlanıp tora indé.
Köñner cılı hem köleç buluvga da karamastan cey buyı koyaş nurı hem yañgır
tamçılarnı bélen irkelengen yafraklarga anda-sanda sargılı tös inéñ kile.* "Yakınlaşıp gelen güzün işaretleri her yerde göze çarpmaktaartık. Günlerin sıcak ve neşeli olmasına rağmen, yaz boyu güneş nuru ve yağmur damlalarıyla şımartılmış yapraklara, yer yer, sanımtırak bir renk geliyor." (RM. 96-31)

*Kışkı ozın kiçlerde Nurlı Alan avılınıñ uramnarı gél balkıp tordı.
Terezelerdegé utlar tönle de sünerge aşıkmadı. Nurlı Alan şel beyledé. Yeş
kilénner hem citken kızlar yokıların onıttılar. Nurlı Alan kızlarınıñ tolmınnarına
kóméş suvı yögértkendey balkıp, üzene tartıp torgan mamık şeller uraldı.* "Kışın uzun gecelerinde Nurlı Alan köyünün sokakları hep ışıldadı. Pencerelerdeki ışıklar geceleyin de sönmek için acele etmedi. Nurlı Alan şallar bağladı. Genç gelinler ve yetişkin kızlar uykularını unuttular. Nurlı Alan kızlarının örülmüş saçlarına gümüş suyu serpilmiş gibi ışıldayıp, kendisine cezbeden pamuk şallar sarıldı." (RM. 389-4)

Kzk. *Oısı öñirdi jaylagan taypalardıñ érkaysısında karuvlı, bilikti, jürekti jigitterden jaraktalğan öz sarbazdarı bolgan. Olar el bastagan batırlardıñ karavında bolgan.* "Bu civarda yaylayan tayfaların her birinde, gayretli, bilgili, yürekli yiğitlerden oluşturulmuş kendi askerleri vardı. Onlar, ülkeye baş olmuş bahadırların nezaretindeydiler." (SB. 63-53)

Eñ jaña dinder hakkında talay kitaphanalar tolarlık eñbektér jazıldı. "En yeni dinler hakkında, türlü türlü, kütüphaneler dolduracak kadar eserler yazıldı." (OS. 259-1)

Putka tabıngan bogdaşılar sıyaktı ündievropalık tar etik ayaktarın kışkan etikşilerdiñ bizge tis jarıp aytkıısı kelmegen oyların bilgimiz keledi. "Putta tapınan Budistler gibi, Hint-Avrupalı dar çizmenin ayaklarını sıkığı çizmecilerin, bize ağzını açıp da söylemek istemediği içerdeki düşüncelerini bilmek istiyoruz." (OS. 188-22)

*Bügin İsmayıl avlı keşke yakın kelgen kuda-küevlerin karşı alıp jatır.
Kerme tolgan at. Jer oşak bastarı ébiger. İstem küevler otrgan otavda. Endigi haldıñ ne bolarnı bilmey del-salda otrgan küyinde konaktarmen birge şay işti.* "Bugün İsmayıl köyü akşam üstü gelen dünür ve damatlarını karşılıyor. Bağ dolusu at. Tandir ocakları alt-üst. İstem damatların oturduğu otağda. Şu anki halin ne olacağını bilmeden, ortalıkta oturmuş haldeki konuklarıyla beraber çay içti." (ME1. 133-26)

Kırg. *Adam turmuşu kaday dep bolot. Emnesi bolso da adamdardın çeçmeligi çok tügöngüs çiyeleşken mamileleri, ar kaday tagdırlardıñ ar kaday muundar menen kıyçalışı uşunçalık tataal deysiñ.* "İnsan hayatı nasıldır, denebilir. Nasıl olur da, insanların, çözümü olmayan, bitmez-tükenmez zor münasebetleri, her nasılsa kaderlerin nesillerle karşılaşması bu kadar karışık dersin." (ÇA1986. 20-41)

Ayıldı künügö ızı-çuu, künügö baştıktarın conuna asıp: "Koş! Kayır koş! lylabagıla!" dep tebeteylerin közünö basa kiyişken erkekter top-tobu menen askerge ketip çatışat. Arabalar uzap ketkençe döñsödö turgan katın-kalaç tımızın ıylap, anan sumdaya tartıp, unçuguşpay üylörünö tarkaşıat. Zamana emne bolot kaday bolot ? Ketkenderdin kayra keleri bolor eken ? "Köyde her gün gürültü patırtı, her gün torbalarını sırtına vurup: "Elveda! Allahaismarladık ! Ağlamayın ha !" diyerek, tebetey şapkalarını gözüne kadar indirmiş erkekler, toplu halde askere gitmektedir. Arabalar geçip gidinceye kadar küçük bir tepede duran kadınlar sessizce ağlayıp sonra vakur bir eda takınarak, hiç ses çıkarmadan evlerine dağılıyorlar. Devran ne olur, nasıl olur? Gidenlerin tekrar gelmesi mümkün mü ki ?" (ÇA1991. 32-44)

Can-canındagılar moldonun aytkanına ança tuyuna berişpeyt. Dal oşol özdörü maanisine tuyunbagan sıyırğa kişiler inanıp, sıyırıp eç biri kepti bölböy epeñ-tepeñ bastırat. "Etrafindakiler molların dediğini öyle hissedemiyorlardı. İşte bu manasını anlamadıkları sihre, insanlar inanıp sığınarak hiç biri sözü kesmeden çabuk çabuk yürüyorlar." (TS. 19-1)

Emi al karlar erip ketti, al poyezdder ötüp ketti, al çaş kurak uçup ketti... Anı menen azır eç kimdin işi çok. Öttü ketti. Colçular ızı-çuu tüşüp anda-sanda bir kelet. "Şimdi o karlar eriyip gitti, o trenler geçip gitti, o genç yaş uçup gitti... Ayrıca, şimdi hiç kimsenin işi yok. Geçti gitti. Yolcular gürültü ederek arada bir geliyor." (ÇA1983. 13-9)

İşenim menen korkunuçtun belgisin bere turgan cıttar kaday bolot dep surap kalışınar da ıktımal. Bizdiki bay üyü emespi, oşonduktan dayım ele baylar, boluhtar, beri çeti ookattuular, soodagerler, biyeler kelçü. "Güvenme ile korkmanın işaretini veren kokular nasıldır diye sormanız muhtemel. Bizimki zengin evi değil mi, dolayısıyla hep zenginler, müdürler, bir yandan da varlıklılar, tüccarlar, beyler gelip dururdu." (NB. 24-13)

Sonuç:

Çokluk ekinin *-lar/-ler* şekli her üç lehçede de ortaktır; fakat ünsüz ve ünlü uyumlarıyla türeyen varyantlarında farklar vardır: Tat. *-nar/-ner* (< *-lar/-ler*) şekli *m* ve *n* ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra ilerleyici benzeşmeyle gelişmiştir ve sadece Tat.'da vardır (*ülenner, kayınnar, cannar, namnar* vb⁴⁴⁷).

Kzk.-Kırg. *-lar/-ler* şekli, ünlüyle ve *r*, *y* ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır; Kırg.'da *u*'ya dönüşen, fakat Kzk.'da korunan *v* sesini takiben de aynı çokluk şekli kullanılır (Kzk. *etikşiler, oylar, küyevler*; Kırg. *mamileler, tagdırlar, tebeteyler, canındagılar* vs.).

Kzk.-Kırg. *-dar/-der* şekli, tonlu ünsüzle biten her kök ve gövdeden sonra kullanılır (Kzk. *dinder, sarbazdar*; Kırg. *adamdar, muundar, ketkender, poyezdder* vs.). Kzk.-Kırg. *-tar/-ter* tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır (Kzk. *jigittar, eñbekter, ayaktar, bastar*; Kırg. *başıktar, erkekter, boluhtar* vs.). Bu *-lar* > *-dar/-tar* benzeşmesi Tat.'da yoktur.

Bu üç şeklin (*-lar, -dar, -tar*) dudak uyumu gereği türeyen ve tam yuvarlak ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılan varyantları (*-lor/-lör, -dor/-dör, -tor/-tör*) sadece Kırg.'da vardır: *özdör, üylör* vs.

⁴⁴⁷ bk. ATŞ.-Dizin.

2.1.2. İyelik

"İyelik ekleri, ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade eden eklerdir. Bir nesnenin başka bir nesnenin malı olduğu, başka bir nesneye bağlı olduğu veya başka bir nesnenin parçası olduğu ifade edilmek istenirse, o nesneyi karşılayan ismin sonuna iyelik eki getirilir. Demek ki iyelik ekleri, getirildiği ismin dışında bir nesneyi ifade eder. Fakat iyelik ekleri, getirildikleri isimlerin dışındaki bu nesneyi sadece şahıslar halinde ifade ederler."⁴⁴⁸ Bunlar da, dilde, konuşan, dinleyen ve adı geçen şahıslar olarak yer alır; yani Türkçede, bunların teklik ve çokluk şekilleriyle beraber, altı şahsa bağlanan altı ayrı iyelik eki vardır.

Dil tarihimiz boyunca pek az değişen iyelik ekleri tarihî lehçelerde şöyledir:

	ET.	Kıp.	Çağ
1. ş.	-m	-m	-m
2. ş.	-ñ (> -g)	-ñ	-ñ
3. ş.	-i/-i; -si/-si	-i/-i; -si/-si	-i/-i; -si/-si
ç. 1. ş.	-mız/-miz; -muz/-müz	-mız/-miz; -muz/-müz	-mız/-miz; (nadiren -muz/müz)
2. ş.	-ñız/-ñiz; -ñuz/-ñüz (> -gız/-giz; -guz/-güz)	-ñız/-ñiz; -ñuz/-ñüz	-ñız/-ñiz (bazen -ñuz/-ñüz)
3. ş.	-ları/-leri ⁴⁴⁹	-ları/-leri ⁴⁵⁰	-i/-i; -si/-si; -ları/-leri ⁴⁵¹

Tat. *tartım kuşımçası* "çekim eki"⁴⁵² veya *nisbet kuşımçası* "nisbet eki"⁴⁵³ ; Kzk. *têveldik jalğav* "sahiplik eki"⁴⁵⁴ ; Kırg. *taandık müçö* "aitlik eki"⁴⁵⁵ şeklinde adlandırılan iyelik ekleri veya genel olarak sahiplik kavramı, bu lehçelerin kendi gramerlerinde, şeklen farklı olsa da, düşünce olarak komşu olan aitlik kavramıyla iç içe ele alınmıştır. Bu sebeple, söz konusu gramer kategorisinde, önce iyelik ekleri ve onu takiben de bir aitlik şekli olan *-nıka* (< *-nıka* bk. 2.1.3.) eki tanıtılmıştır.

⁴⁴⁸ TDB., 221.s.; ayrıca Mustafa Öner, Türkçede Soru Belirsizlik, Türk Dili Sayı: 557,401-411s.

⁴⁴⁹ ETG., 70-71.s.; TDB., 222-223.s.

⁴⁵⁰ KıpTG., 60-64.s.

⁴⁵¹ ÇEK., 54.s.

⁴⁵² HTET., 192.s.;

⁴⁵³ TTG., 79.s.

⁴⁵⁴ KT., 20.s.; KazTG.-1967., 54.s.; KazTG.-1955., 79.s.; KKT., 47.s.

⁴⁵⁵ KırgTG., 74.s.; AKT., 55.s.

İyelik ekleri, yalın veya yapım eki almış her tür isme getirilerek, bu ismi kendisinden önceki şahsa, yani dillimizde mevcut altı şahıstan birine bağlar. Tabii, üçüncü şahıs, kullanım olarak, bütün varlıklar dünyasını temsil edebilecek bir genişliğe sahiptir. Dolayısıyla "o" zamiri, bütün isimleri şahıs olarak gösterebilir.

Diğer isim çekim eklerini almış her hangi bir isme iyelik eki getirilemez. Ancak çokluk halindeki bir isim iyelik eki alabilir: *kitaplar-ı-m, taşlar-ı-mız, çiçekler -i* vs. Bunun yanı sıra, çokluk ekinin de iyelik ekinden sonra kullanıldığı bir durum vardır: *amca-m-lar, baba-n-lar*. Bu örneklerde olduğu gibi sadece teklik 1. ve 2. şahıslarda görülen ve 3. şahısta hiç kullanılmayan bu şekil, iyelik eki almış ismin çokluğunu değil, bu ismin de dahil olduğu bir topluluğu bildirir.⁴⁵⁶ Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere tarihi boyunca neredeyse hiç değişmeyen iyelik eklerinin karşılaştırılan her üç lehçedeki şekilleri de şöyledir:

	Tat.	Kzk.	Kırg.
t. 1. ş.	-m	-m	-m
2. ş.	-ñ	-ñ	-ñ
3. ş.	-i/-é; -sı/-sé	-i/-i; -sı/-sı	-i/-i; -u/-ü; -sı/sı; -sı/sü
ç. 1. ş.	-biz/-béz	-mız/-mız	-biz/-biz; -buz/-buz
2. ş.	-gız/-géz	-ñız/-ñız (sizdin) -lanñ/-leriñ (senderdiñ) -lanñız/-leriñiz (sizderdiñ)	-ñız/-ñız; -ñuz/-ñuz; -ñar/-ñer; -ñor/-ñör -ñızdar/-ñızder; - ñızdar/-zdör
3. ş.	-i/-é; -sı/-sé;	-i/-i; -sı/-sı	-i/-i; -u/-ü; -sı/sı; -sı/sü

Aşağıda da her üç lehçenin edebî eserlerinden alınan örnekler verilmiştir:

Tat. *Röstem abıy miném ruyal uynavımını yarata.* "Röstem Ağabey benim piyano çalmamı seviyor." (SC. 97-50)

Min bötén gomérém buyına Kazan kaygısı bélen yandım. Kazan öçén tordım, miném bötén sulışım, bötén sélkénéşlerém Kazan öçén. "Ben bütün ömrüm boyunca Kazan kaygısıyla yandım. Kazan için yaşadım, benim bütün soluğum, bütün kımıldayışlarım Kazan için." (FE. 6-27)

⁴⁵⁶ Krş. TDB., 224.s.; KKT., 55.s.

*İsten çıkmıy monda miném kürgennerém,
Şatlık bélen uynap gomér sörgennerém;
Abıy bélen béргеleşép, kara cimé
Suka bélen yırtıp-yırtıp yörgennerém.*

"Akıldan çıkmıyor burada benim gördüklerim,
Neşeyle oynayıp ömür sürdüklerim;
Ağabeyle beraberce kara toprağı
Pullukla yara yara yürüdüklerim." (AT1990. 105-8)

*Kardeşéñné üz nefséñnen algalmasañ
Yarlıları burlaklar dıp sangalmasañ,
Tik bér yalgız korsaqıñını zuraytırga
Bar goméréñné hézmet ittérseñ, yallasañ.*

"Kardeşini kendi nefsinde öne çıkarmasan,
Fakirleri ameleler diye saymasan,
Sadece kursağını büyütme
Bütün ömrünü hizmet ettirsen, kullansan." (AT1990. 45-5)

Tıñşıp uki, babalarıñınıñ kém bulganın onıtma! "Çalışıp oku, atalarının kim olduğunu unutma!" (SC. 93-13)

Çın behétlédér kulıñ totkan koluñ; gayn-ı kodsıyet ve gıyffettér kulıñ.
"Gerçekten mutludur elini tutan kulun; kudsıyet ve iffet kaynağıdır elin." (AT1990. 77-1)

Miném hezér ugıllarım öylengen, kızlarım kitken, halıkka min hézmet itmeyénçe kém itsén; méne sinéñ balañ kalgan, hatınıñ kalgan, ata-anañ kalgan, aları terbiyege kéşéñ yuk! "Artık, benim oğullarım evlenmiş, kızlarım gitmiş, halka ben hizmet etmeyeyim de kim etsin; seninse işte çocuğun kalmış, hanımın kalmış, anan baban kalmış, onları terbiye için kimsen yok!" (Aİ. 49-35)

Balık bazarı böténley yörep bérer segat vakıtımızni erem itkennen soñ, oçsız çeyhane taba almavımızga ışanıp Moskva gostinitsasına kitték. "Balık pazarını tamamen yürüyüp birer saat vaktimizi boşa geçirdikten sonra, ucuz bir çayhane bulamayacağımıza inanarak Moskova Oteline gittik." (Aİ. 21-21)

Karap tonşka méne digen yégétler, eti-enileré de zur zur unnnarda eşlişy üzlerénéñ, maşinaları, fatırları bar. Tik alar hemmesé üzleré turında uyly başladıñımı, kızlar bedreféñnen borkélép çıkkın temeké töténé siman, tonıklanıp kalalar, taralalar, küz aldınnan yuk bulalar. "İşte bakakalacağın delikanlılar, ana babaları da büyük büyük yerlerde çalışıyor bunların, arabaları, daireleri var. Fakat bunların hepsi, kendileri hakkında düşünmeğe başladın mı, kızlar

tuvaletinden yayılıp çıkan sigara dumanı gibi, bulanıklaşırlar, dağılırlar." (RM. 103-27)

Yögérép çıktım sudan, tiz-tiz kiyéndém **ös-başım**; kurkam **üzém** elle niden, yuk **yanımda yoldaşım**. "Koşup çıktım sudan, çabuk çabuk giyindim üstümü başımı; korkuyorum nedense, yok yanımda yoldaşım." (AT1990. 225-5)

Küpmé moñlansam kunıp milli ağaçlar **östéne**; barsı korgan bér géne yuk **canlısı, yapraklısı**. "Ne kadar hasret çeksem de konup milli ağaçlar üstüne; hepsi kurumuş bir tane de yok canlısı, yapraklısı." (AT1990. 135-12)

Kzk. **Sırtım** sav bolsa da **işim** ölüp kalıptı. Aşulansam ızalana alımıymın. Külsem kuvana almaymın, **söylegenim** öz **sözüm** emes, **külgenim** öz **külkim** emes, bəri de **êldekimdiki**. "Dışım sağ olsa da içim ölüp kalmış. Öfkelensem darlanmıyorum. Gülsem sevinemiyorum, söylediğim kendi sözüm değil, güldüğüm kendi gülüşüm değil, hepsi de kim bilir kiminki?" (AKKS. 157-18)

Birevler Kудaydan bala tileydi. Ol balanı ne kıladı? **Ölsem ornımdı** bassın deydi, **artımnan** Kuran okısın deydi, kartaygan **künimde** asırasın deydi. "Kimisi Allah'tan çocuk ister. O çocuğu ne yapacak. Ölsem yerimde o dursun der, ardımdam Kur'an okusun der, ihtiyarladığım günümde baksın, der." (AKKS. 158-1)

- **Ömir-jasıñ** uzak bolsın! Aldınnan jarılğasın, **karagım**, dep **şaşuvım** şaştı. "Ömrün yaşın uzun olsun! Hayırlı olsun canım, diye damadın üzerine ikram şekerlerini saçtı." (ME4. 246-31)

Bizdiñ kazaktıñ **doştığı, duşpandığı, maktanı, mıktılıgı, mal izdevi, öner izdevi, jurt tanuvı** eşbir halıkka uksamaydı. "Bizim Kazak'ın dostluğu, düşmanlığı, övünmesi, güçlülüğü, çalışıp kazanması, emek vermesi, görgüsü hiç bir halka benzemez." (AKKS. 173-4)

Bilegi juvan, süyekti, **javırını** tönkergen kara kazanday, ıyığı keñ, **bası** ülken adam eken. "Bileği kalın, kemikli, ters çevrilmiş kara kazan gibi, omuzu geniş, başı büyük bir adam imiş." (SB. 35-17)

Kimde-kim jaksı-jaman gıybadat kılıp jürse, onı ol gıybadattan tyuvga **avzımız** barmaydı. "Her hangi birisi iyi kötü ibadet edip dursa onu bu ibadetten men etmeye dilimiz varmaz." (AKKS. 161-1)

Biz kalın elmiz. **Janımız** köp, **malımız** köp. Keñ jaylavlı **jerimiz** bar. "Biz kalabalık halkız. Canımız çok, malımız çok. Geniş yaylaklı yerimiz var." (SB. 52-19)

Meniñ **ofitserlerimdi öziñizdiñ otandastarıñızben** jaksılap tanıştırmaysız ba? **Öziñiz** kazır olardıñ **başsısım**en tanıştıñız emes be? "Benim subaylanımı kendi vatandaşlarınızla güzelce tanıştırmaz mısınız? Siz şimdi onların komutanıyla tanışmadınız mı ki?" (SB. 53-28)

Déliliñizdiñ jüzin gılımnıñ **kolında** bar ustandı teoriyanı teristevge jumsaysız da kalgan **birevin** öz **joramalıñızdı** negizdevge amaysız. "Dellilizin yüz tanesini ilmin elinde mevcut sağlam teoriyi çürütmeye adarsınız ve kalan birini de kendi yorumunuzu temellendirmeye ayırırsınız." (OS. 185-2)

Kırg. **Emnesi** bolso da, menin ak **niyetime**, tüz **peyilime** "siz" işenet degen ümüttömün... Baarı uşundan baştalbadı bele. Siz menin ooz açıp aytkan **sözümö** işendiñiz, oşonu menen maga turmuştun carı **kıyırın** açıp berdiñiz... "Ne de olsa benim iyi niyetime, samimi davranışıma Siz inanırsınız diye ümit ediyorum. Hepsi şundan başlamadı mı ki? Siz benim ağır açıp da söylediğim sözüme inandınız, böylelikle de bana hayatın yeni bir alanını açıverdiniz..." (ÇA1986. 27-8)

A kудay, **özün** sakta! Degi **ünümdü** dirildetpey, **betimdi** kızartpayın ele deymın, anan ele şal baskanday **tilim** kürmöögö kelbey kalat... "Ey tanrım sen kuru! Sesimi hiç titretmeden, yüzümü kızartmadan söylerim, sonra da felç inmiş gibi dilim düşüm olmadan kalır..." (ÇA1991. 41-45)

Ata-babamın kurçañçu **kemerı** seldelikke carabasa, musulmanga aytkan **salamım** salamga otölbösö, camı musulmança okugan **namazım** namazga otölbösö, anda ayıp mende. "Atamdan kuşandığım kuşak sarık sarmağa yaramasa, Müslümana verdiğim selamım selam sayılmasa, bütün Müslümanca okuduğum namazım namaza sayılmasa, onda suç bende." (TS. 23-11)

Oşol cılı cazda bököndördün **tuutu** berekelüü boldı, **calcısı** az, **egizi** arbin keldi. "Bu yıl yazın karacaların yavrusu bereketli oldu, tekleri az, ikizi çok geldi." (ÇA1986. 8-1)

Kalgandı tegiz mirzalar. **İçkenderi** coro-bozo. **Aytkandı** kalcıñ-milcıñ, oozgo algıs ıplıs kep-sözder. "Kalanları düz mirzalar. İçtikleri boza-şerbet. Dedikleri ıvır zıvır şaka, ağza alınmayacak pis laflar." (TS. 23-43)

Emi akırkı **aytarıbiz**. Biz **özübüzdün** oy **cügürtübüzdö**, **küdüktönübüzdö** cana oy-pikirdin olku-solku bolup **туруusunda** "Demiurg" **programmasına** **ziyanıbiz** tiybese eken degen pikirde bolduk. "Şimdi son söyleyeceğimiz. Biz kendi fikir yürütmemizde, şüphelenişimizde yine düşüncenin sağa sola yalpalayıp durmasında Demiurg programına keşke bir ziyanımız deymeseydi diye düşündük." (ÇA1983. 31-35)

Andan körö küyöñüzgö, özüñüzgö cakşılık kaalasañız açığın aytıñız, öz erki menen açikka çıksın... "Bunun yerine damadınıza, kendinize iyilik isterseniz, doğrusunu, açığını söyleyiniz, kendi isteğiyle ortaya çıksın..." (ÇA1991. 47-43)

Murdagi añgemeni añtara serpiş salıp munu aytıp catkanıma silerdin külküñör kelip dele catkandır. "Eski hikâyeyi tersine çevirerek anlatıp durduğuma sizin güleceğiniz geliyordur yine." (NB. 17-47)

Sonuç:

Karşılaştırılan lehçelerde, iyelik kavramı, altı şahsa bağlı halde ve altı ayrı ekle yapılmaktadır; sadece çokluk 3. şahıs iyelik eki, eskiden beri, teklik 3. şahıs ekinin, ismin çokluğunu gösteren *-lar/-ler* ekiyle kalıplaşması sonunda ekleşmiştir.

t. 1. ş. iyelik eki *-m* her üç lehçede ortaktır. Ünsüzle biten kök ve gövdelerde, tabii olarak, yardımcı ünlü alır: Bu sesin varyantları, Tat.'da *-ı-*; *-é-*, Kzk.'da *-ı-*; *-i-* olurken Kırg.'da dudak uyumu gereği *-ı-*, *-i-*, *-u-*, *-ü-* şeklindedir.

t. 2. ş. iyelik eki *-ñ* de her üç lehçede ortak olarak ET, devresinden beri devam etmektedir. Yardımcı ünlüleri t. 1. ş. ekinde olduğu gibidir.

t. 3. ş. iyelik ekinin düz ünlülü *-ı/-i*; *-sı/-si* (Tat. *-ı/-é*; *-sı/-sé*) şekli her üç lehçede denktir. Sadece, dudak uyumuyla gelişen Kırg. *-u/-ü*; *-su/-sü* varyantları farklıdır.

ç. 1. ş. iyelik ekinin Kırg. *-bız/-biz* ve Tat. *-bız/-béz* şekilleri Kzk. *-mız/-miz* şekliyle denktir; fakat ekin ilk ünsüzü bakımından Kzk. *-mız/-miz* tarihî lehçelerde olduğu gibi devam etmiştir. Bu denklikte yine Kırg. *-buz/-büz* yuvarlak ünlülü şekiller ayrılır.

ç. 2. ş. iyelik ekinin *-ñız/-ñiz* şekli Kzk. ve Kırg.'da aynıdır; fakat tarihî lehçelerden beri devam eden bu ekin ilk ünsüzü, Tat.'da genizlilikten kaçıp damaklaşmıştır (*-ñız > -gız*). Bu ekin yanında t. 2. ş. eki *-ñ* 'nin çokluk ekiyle genişlemiş şekilleri Tat.'da kullanılmaz sadece Kzk. ve Kırg.'a mahsustur; ancak bu ekleşme her iki lehçede farklı olmuştur: Kzk. *-lar-ı-ñ* ~ Kırg. *-ñar < -ñ-lar*. Tabii, Kzk. ekin *-lanıñ/-leriñ* şekline karşılık Kırg.'da yuvarlak ünlülü şekiller de vardır: Kırg. *-ñar/-ñer*; *-ñor/-ñör*.

Yine sadece Kzk. ve Kırg.'a mahsus *-ñız/-ñiz* şeklinin çokluk ekiyle genişlemesi de her iki lehçede ters şekilde olmuştur; Kzk. *-lar-ı-ñız* ~ Kırg. *-ñızdar* (< *-ñız-lar*). Elbette düz ünlülü şekiller yanı sıra yuvarlak ünlülü *-ñuzdor/-ñüzdör* şekilleri sadece Kırg.'da vardır.

ç. 3. ş. eki *-ı/-i*; *-sı/-si*, teklik şekliyle aynıdır. Diğer şahıslarda olduğu gibi ç. 3. ş.'da, çekiminde de isim çokluk eki almış olabilir ve bu, şahsın çokluğunu değil, sadece ismin çokluğunu göstereceği için iyelik eki *-ı/-i*; *-sı/-si* 'dir.

Nihayet, ç. 1. ş. iyelik eki, aynı şahıstaki isim bildirme ekleriyle eş sesli duruma düştüğü için vurgu ile ayrılır. Mesela, Kırg. *bızdın balabız* "bizim çocuğumuz"; *biz balabız* "biz çocuğuz" vs. gibi eş sesli örnekler olduğunda vurgu iyelik ekinin üstündedir.⁴⁵⁷

2.1.3. Aitlik

Aitlik eki, bir nesneyi bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekan içindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir ve bu karakteriyle, aslında ikinci bir iyelik eki gibidir.⁴⁵⁸

Tat. *tartım kategoriyesé* "çekim kategorisi"; Kzk. *teveldev kategoriyası* "sahiplik kategorisi"; Kırg. *taandık kategoriyası* "aitlik kategorisi" başlıkları altında, iyelik çekiminin ikinci bir şekli olarak ele alınan aitlik çekimi, dil tarihimiz boyunca şöyle yapılmıştır:

ET. *-kıl/-ki* (*amıkı, aşnukı, kisreki, tünki, üstünki* vs.)⁴⁵⁹ şeklindeki ek sonraki tarihî lehçelerde de devam etmiş ve bunlara ilâveten tonlu türleri de çıkmıştır: Çağ. *-kıl/-ki*; *-gıl/-gi* (*ewvelgi, bilturgı, dayımgı, içreki, kéçeki, taşkı, cennetdagi, kadimdeki* vs.).⁴⁶⁰

Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde aitlik ekinin şu varyantları vardır:

Tat.	<i>-kıl/-ké</i> ; <i>-gıl/-gé</i>	
Kzk.	<i>-kıl/-ki</i> ; <i>-gıl/-gi</i>	
Kırg.	<i>-kıl/-ki</i> ; <i>-gıl/-gi</i>	<i>-kul/-kü</i> ; <i>-gul/-gü</i>

⁴⁵⁷ KırgTG., 75.s.

⁴⁵⁸ TDB., 161.s.; 226.s.

⁴⁵⁹ Mayın-İndeks., 538.s.; TDB., 163.s.

⁴⁶⁰ ÇEK., 33.s.

Bu lehçelerin hep kullana geldiğimiz kendi gramerlerinde ise, *-kıl-ki* ekinin, ilgi hali eki almış gövdelerde kalıplaşan şekli, tek aittik eki olarak kaydedilmiştir.⁴⁶¹

Tat.	-nıka/-néké	
Kzk.	-nıka/-nıki; -dıka/-dıki	
Kırg.	-nıka/-nıki; -dıka/-dıki	-nuku/-nükü; -duku/-dükü

Esas olarak *-nıl/-nıl* ilgi hali ekiyle *-kıl-ki* aittik ekinin birleşmesine dayanan bu şekil, ekleşme esnasında, damak ünsüzündeki aykırılışma sonunda, ilgi hali ekinin son ünsüzünü düşürmüştür: *-nıl-ki > -nıki*.

Bunun yanında, aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, aittik ekinin, bu lehçelerde, sadece ilgi hali ekli gövdelerle değil, aynı zamanda yalın veya bulunma hali ekiyle beraber kullanışları da vardır.

Şimdi edebî eserlerden alınan örnekleri görelim:

Tat. *Anıl eşé bik küp: Ul aktukki yılın aktık imtihannan bire.* "Onun işi pek çok. O sonuncu yılın son imtihanlarını veriyor." (SC. 102-5)

Méne koyaş urmannıl artına yartılay yeşérendé. Külné tegé tarafındağı daçalarnıl yugangı terezeleré, külden çittegé Fin avılınıñ bötén küzleré nurga çumdı. Yırakta gına yeşérenép torgan öyler, daçalarnıl terezeleré kızıl altinga manıldı, elé géne tın-tınış kürengen yeşél urman, anıl arasındağı yalannar ut bélen yanarga totındı. "İşte güneş, ormanın arkasına yan yarıya gizlendi. Gölün karşı tarafındaki sayfiyelerin yukarıdaki pencereleri, gölün kıyısındaki Fin köyünün bütün gözleri nura battı. Ta uzaklarda gizlenip duran evler, sayfiyelerin pencereleri kızıl altına gark oldu, daha şimdi apaçık görünen yeşil orman, onun içindeki alanlar ateşle yanmaya tutundu." (Aİ. 331-41)

Uçaktağı kümér sürenlendé şampan şéşeleré koyma çiténdegé kuvaklıkka tegeredé. "Ocaktaki kömürün harı geçti, şampanya şişeleri duvar kıyısındaki çalılığa yuvarlandı." (RM. 211-24)

Üz bakçasındağı bereñgésé isen-aman bazga kérse, kolhoznıkı şunda nik kar astında kalmıy. "Kendi bahçesindeki patatesi, sağ salim ambara girse, kolhozunkü niçin burada kar altında kalmaz." (RM. 87-2)

Kzk. *Adam balası özi kay jolda, kay maydanda jürse, sol maydandağı kisimenen sırlas boladı.* "İnsanoğlunun kendisi hangi yolda, hangi meydanda yürüse, o meydandaki insanla sırdaş olur." (AKKS. 226-25)

⁴⁶¹ TTG., 82.s.; KKT, 48.s.; KırgTG., 77.s.

Köbine özi tuvıp-ösken eldir bügingi jene erteñgi küni jaylı edi. Kendi doğup büyüdüğü ilin bugünkü ve yarınki günü çoğunlukla rahattı." (SB. 76-55)

Dél kazırgı jagdayda akikat bolıp köringen jaydı makul kördim de, keşegı ayılğan pikir özimniñ, èlde böğde adamniñ avzınan şıkkanına karamay, bügin eskirip jatsa, oğan karşı turdım. "Tam bugünkü vaziyette hakikat olarak görünen hali makul gördüm ve dün söylenen fikrin, benim veya yabancı birinin ağızından çıktığına bakmaksızın, bugün eskiyorsa, ona karşı çıktım." (OS. 12-18)

Köp el eginşilikke aynalıp, adal eribekke salıngan soñ, key-keydegi eñgimesi egin bolatın. Kezırde jaz ortası avgannan beri el avzındağı eñgime sol bıyılğı egin jayı. "Çok halk ekinciliğe dönüp, samimiyetle işe giriştikten sonra, şurada buradaki sohbeti hep ekin olurdu. Şimdi de yaz ortası geçtiğinden beri halkın ağızındaki konu bu yılki ekin durumu." (ME1. 227-11)

Kırg. *Aldıdağı cayıt Akbaranın köz aldında alakandakıday körünöt.* "Önündeki çayır Akbara'nın gözü önünde, avucundaki gibi görünüyor." (ÇA1986. 16-35)

Meştin artındağı taar kaptagı cügörü ar bir nukum sayın azaygan ayaluu sarı mayday bolup kündön küngö kemip bara... "Sobanın arkasındaki kumaş torbadaki mısır, her bir tutamla azalan pek muhterem san yağ gibi günden güne eksilip duruyor..." (ÇA1991. 43-9)

Too etegindegi cılga-cıbıttardı basıp ötüp, andan kiyin kaksoo talaadağı çiylerdi aralap cüröp oturup, akın talaanın çetindegi kaşatka cete keldi. "Dağ eteğindeki nehirleri, çayları aşıp ondan sonra da çorak bozkırdaki çalılıklar arasında gezip durduktan sonra, nihayet, bozkırın ucundaki tepeye ulaştı." (ÇA1991. 63-45)

Taktada ilinip turgan geografıya kartasının Evropa bölügündeği kök-çaşıl, küron çayların mugalimdin kolundağı körsötküçü kırınp cürdü. "Tahtada asılı duran coğrafıya haritasının Avrupa bölümündeki gök yeşil, koyu kırmızı yerlerini, hocanın elindeki gösterici dolaşıp durdu." (ÇA1983. 56-38)

Üydögü erke balanın esine kele kaldı okşoyt, ünü tıp basıldı. Sırttağı biy menen casool eköo eki caktan Coşbaynın tızginine asıldı calına-calbara. "Evdaki şımarık çocuğun aklına gelmiş gibiydi, ses tıp diye kesildi. Dışarıdaki bey ile yardımcı ikisi birlikte, iki taraftan Coşbay'ın dizginine asıldı yalvara yakara." (TS. 25-59)

Sonuç:

Aitlik ekinin *-kıl/-ki; -gıl/-gi* şekli her üç lehçede denktir; dudak uyumuna dayanan yuvarlak ünlülü *-kul/-kü; -gul/-gü* şekilleri ise sadece Kırg.'da vardır.

Bu ek, zaman ve mekana aitliği bulunma hali eki almış gövdelerde yaparken, nesnelere aitliği ise ilgi hali ekli gövdelerde göstermektedir (*arasındagı, uçaktagı, talaadagı; kolhoznikı* vs.). Bunun yanında, aitlik eki, anlamca zaten zaman veya mekan bildiren sözlere ise doğrudan doğruya eklenir (*keşegi, kazirgi, bıyığı, bügingi, erteği* vs.).

Aitlik ekinin ilgi hali ekli gövdelerde bir ses hâdisesi ile kalıplaşması ise bu lehçelere has bir durumdur ve bu yeni ek (*-nikıl/-nikı*) lehçelerin gramerlerinde tek aitlik eki olarak zikredilmiştir. Ancak verilen örneklerde de görüldüğü gibi, yeni eklenen bu şeklin mesela ilgi hali veya bulunma hali ekli gövdelerde kullanılması (**agaç-niñ-nikı?, *agaç-ta-nikı?*) söz konusu değildir. Tam aksine, *çit-te-gé, aktık-ki, aldı-da-gı* vs. gibi örnekler de, bu lehçelerde aitlik ekinin, ET. devresinden beri devam eden, eski *-kıl/-ki; -gıl/-gi* şeklindeki ek olduğunu gösteriyor. Bu ek sadece ilgi hali ekli gövdelerde bir ses düşmesine yol açmaktadır (*kolhoz-niñ-ki > kolhoz-nıkı* vs.).

2.1.4. İlgi hali

İki isim arasında doğrudan doğruya bağ kuran ek ilgi hali ekidir, yani birinci ismi ilgi haline sokan ektir. İkinci ismin tasarruf edilerek bir yardımcı fiille bildirilmesi halinde (*Bu kitap senindir. < *Bu kitap senin kitabındır.*) ilgi hali eki ismi fiile bağlamış olur. Ayrıca ikinci ismin edat olması da söz konusudur; yani ilgi hali eki ismi edata bağlamakta da kullanılır (*onun için* vs.). Bütün bunlara rağmen ilgi hali eki aslında ismi isme bağlama ekidir.⁴⁶²

Tat. *iyelék kiléşé* "sahiplik hali"⁴⁶³; Kzk. *ilik septik* "bağ hali"⁴⁶⁴; Kırg. *ilik cöndömö* "bağ hali"⁴⁶⁵ terimleriyle adlandırılan ilgi hali ve eki, bu lehçelerde de ismi isme bağlama fonksiyonuyla kaydedilmiştir. İlgi hali ekinin, karşılaştırılan lehçelere temel olan tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri şunlardır:

ET.	<i>-iñ/-iñ; -niñ/-niñ</i>	<i>-uñ/-üñ; -nuñ/-nuñ</i> ⁴⁶⁶
Kıp.	<i>-niñ/-niñ; {-iñ/-iñ zamirlerde}</i> ⁴⁶⁷	
Çağ.	<i>-niñ/-niñ</i>	<i>-nuñ/-nüñ (bazen)</i> ⁴⁶⁸

⁴⁶² TDB., 229-231.s.

⁴⁶³ TTG., 86.s.; HTET., 195.s.

⁴⁶⁴ KazTG.-1955., 85.s.;KT., 22.s.; KazTG.-1967., 57.s.;

KKT., 62.s.

⁴⁶⁵ KırgTG., 63.s.; AKT., 66.s.

⁴⁶⁶ TDB., 230.s.; Maytn-Dizin., 569; 571.s.

⁴⁶⁷ KıpTG., 64-65.s.

⁴⁶⁸ ÇEK., 57-58.s.

Görüldüğü gibi ET. devresini takiben ilgi hali ekinin *-niñ/-niñ* türü standartlaşmış ve eskiden ünsüzle biten kök ve gövdelere getirilen *-iñ/-iñ* şekli sadece zamir çekiminde kalmıştır.⁴⁶⁹

İlgi hali ekinin karşılaştırılan bugünkü lehçelerde görülen varyantları şöyledir:

Tat.	<i>-niñ/-néñ</i>	
Kzk.	<i>-niñ/-niñ; -diñ/-diñ; -tiñ/-tiñ</i>	
Kırg.	<i>-niñ/-niñ; -diñ/-diñ; -tiñ/-tiñ</i>	<i>-nun/-nün; -dun/-dün; -tun/-tün</i>

Aşağıda da edebî eserlerden alınmış örnekler vardır:

Tat. *Kazan morzalarından satıklan Söyënbikenëñ süzlerëne kolak birmiyler, anı rencëtelër, anıñ kékçëne ugılı Ütemëşné han itép tanırğa da télemiyler, halıkniñ, hanlıkniñ iñ uñaysız köñnerënde Meskevgë kitëp unslarga kuşılalar.* "Kazan Mirzalarının satkınları, Süyümbike'nin sözlerine kulak vermezler, onu üzerler, küçücük oğlu Ütemiş'i han olarak kabul etmek istemezler, halkın, hanlığın en rahatsız günlerinde Moskova'ya gidip Ruslara katılırlar." (FE. 5-2)

Min alarnıñ irlerge hem bötën cemgiyet-ı beşeriyegë teësirleré zurlıgına; galı hislë bër kızniñ kulında nindiy géne katı küñellë irnëñ de retkë kilüvéne, hatınarnıñ avızınan çıkkán herbër hakıykatnëñ tormıştá üzëne zur unı tabuvına çın küñélémnen işana idém. "Ben onların erkeklere ve bütün insanlık cemiyetine tesirlerinin büyük olduğuna; yüce hisli bir kızın elinde her hangi bir katı yürekli erkeğin de düzene gireceğine, kadınların ağzından çıkan her bir hakikatın hayatta büyük bir yer bulacağına bütün kalbimle inanıyordum." (SC. 109-48)

Lekin ne iptëş kızlarınıñ süzlerëne, ne kodaçalarnıñ üzëne niçék totargalıgı hakındağı kiñëşlerëne lem-mim dip bër süz eytmedé; ne anasınıñ dogá kılıp, arkasını kaguvına karşı küzëne küterép karamadı. "Lakin ne kız arkadaşlarının sözlerine, ne dünürlerin onun nasıl davranacağı hakkındaki öğütlerine karşı, sus pus olup bir söz dedi; ne de anasının dua kılıp arkasını sıvazlamasına karşı gözünü kaldırıp baktı." (Aİ. 156-7)

Binanıñ işëklërë imennen bulıp çıktı. Ul imen işëklernëñ de açkıçları seyër kësé Cantimër kësësënde idé. Açkıç digënnen kay kësësëne géne kagılmasın, anda çéltëreşëp açkıçlar avaz sala, bu kësënen bötën këseleré hem eçë-tışi totaş açkıç hem yozaklardan giybaret kébék idé. Bu yulı da aşıguvniñ ni ikenlégén bilmedé Cantimër. "Binanın kapıları meşedenmiş meğer. O meşe

⁴⁶⁹ Bu bakımdan Batı Türkçesi ET. devresine daha bağlı haldedir.

kapıların anahtarları tuhaf adam Cantimir'in cebindeydi. Anahtar deyince, hangi cebine girmesin ki, orada anahtarlar şakılda yapıp ses çıkarıyor, bu adamın bütün cepleri ve içi dışı hep anahtar ve kilitlerden ibaret gibiydi. Bu sefer de acele etmenin ne olduğunu bilmedi (acele etmeyi aklına bile getirmedi) Cantimir." (RM. 61-11)

Kzk. *Tiri adamnıñ Jürekten ayavlı jeri bola ma? Bizdiñ kazaktıñ jürekti kisi degeni, batır kisi degeni. Onan baska jürektiñ kasiyetlerin anıktap bile almaydı.* "Hayatta adamın yürekten daha kıymetli yeri var mı? Bizim Kazak'ın yürekli insan dediği, kahraman insan denendir. Ondan başka türlü, yüreğin hususiyetlerini ayırıp bilemez." (AKKS. 162-24)

Eyel dünyeniñ tiregi. Dünyedegi jaksılıktıñ, mahabbattıñ, adamdıktıñ nurlı közi. "Hanım dünyanın direği. Dünyadaki güzelliğin, sevginin, insanlığın nurlu gözü." (SB. 21-16)

Tildiñ, jazuvdıñ, önerdiñ şıgıv teginiñ tıgız baylanısı turalı üstirttev ayıtılın mına bir misaldan-ak añgaruvga boladı. "Dilin, yazının, sanatın çıkış kaynağının sıkı bağlantısı hakkında üstünkörü konuşulduğunu tek bir misalden anlamak da mümkündür." (OS. 285-27)

S. kalasınıñ oñtüstigin jaylagan eldiñ kalaga katnasatın kara jolınıñ üstinde Arkalık degen tav bar. "S. şehrinin güneyinde yaylayan halkın şehre ulaşan kara yolunun üstünde Arkalık adlı dağ var." (ME1. 29-1)

Kırg. *Adam balasının uşunday coruk-cosundan Moyunkumdun canıbarlarının tabiyatınan sırtkan, tacırbası menen seziminen alıs bolgonduktan alar eçtermeden şeşkinip da koyuucu emes.* "İnsanoğlunun böyle örf ve âdetleri Moyunkum'un hayvanlarının tabiatına yabancı, tecrübesiyele kavrayışından da uzak olduğundan, onlar hiç bir şeyden şüphelenmiyorlardı." (ÇA1986. 9-39)

Seyde otun kötörüp kelgende anın astınan dayıma atasının eski kupaykesin süyröltö kıygen, mañday tişi irsayıp ketik, Totoydun borboygon ortonçu balası Asantay çıgat. "Seyde odun taşıyıp gelirken, onun önünde, babasının eski kazağını hep yerde sürüyerek giyen, ön dişi kırık ve sırtmış, Totoy'un iri yarı, ortanca çocuğu Asantay çıkar." (ÇA1991. 38-48)

Razyezdden ötüp catkan poyezdderdin dooşun tıñşap, Edigej emnegedir Aral deñizinin tolkundarın estep ketti. Özü oşol deñizdin boyunda tuulup, soğuška çeyin oşerde öşken. "Küçük istasyondan geçmekte olan trenlerin sesini dinleyerek Edigej, nedendir, Aral denizinin dalgalarını hatırlayıverdi. Kendisi o denizin kıyısında doğup savaşa kadar burada büyümüşü." (ÇA1983. 25-42)

Tıyakta emes ele oşol üydö olturgan Cooşbay alıstan kelgen kişilerdin cönün bilip, agasının aytkandarın eşitken soñ tımızın üydön çıgıp, bir maalda

aptama kötörüp kelip konoktordun koluna suu kuydu. "Orada değil şu evde oturan Cooşbay uzaktan gelen kişilerin menşeiini anlayıp ağabeyinin dediklerini de işittikten sonra, sessizce evden çıkıp, bir ara, leğen getirerek konukların eline su döktü." (TS. 5-23)

Sonuç:

İlgi hali ekinin *-nñ/-iñ* şekli bu lehçelerde tamamen terk edilmiştir; *-nıñ/-niñ* şekli her üç lehçede de denktir. Sadece Tat. *-néñ*, ünlüsü bakımından farklıdır.

Burada en büyük farklılık, Kırg. ilgi hali ekinin son ünsüzünde ET. devresinden beri süren damaklı genizliliğin kalkmasıdır (*-nıñ* > *-nın*).

Tat.'da bulunmayan ve sadece Kzk. ile Kırg.'a has *-dın/-din*; *-tın/-tin* varyantları kök ve gövdelerin sonundaki ünsüz benzeşmesine dayanmaktadır. Ünlüyle veya *m, n, ñ* ünsüzleriyle biten bütün kök ve gövdelerden sonra Kzk.-Kırg. *-nıñ* ~ *-nın* şekli görülürken, tonlu ünsüzlerden sonra *-dın* ~ *-din*; tonsuzlardan sonra ise *-tın* ~ *-tin* şekilleri kullanılır.

Ünsüz uyumlarından gelen Kırg. *-nın*; *-din*; *-tın* şekillerinin hepsi dudak uyumu gereği dar yuvarlak ünlülü şekilleri de geliştirmiştir: *-nun*; *-dun*; *-tun*.

Karşılaştırılan lehçelerde, ilgi hali halinin bu ekli şekli yanında eksiz ilgi hali de vardır: Tat. *bülme terezese* "oda penceresi"⁴⁷⁰; Kzk. *Abay köşesi* "Abay caddesi"⁴⁷¹; Kırg. *er emgegi* "insan emeği"⁴⁷² vs.

İlgi hali ekinin Kzk.'da bazı tamlamalarda son ünsüzünün düştüğü de görülebilir: *Kıstı küni* (< *kıstıñ küni*); *jazdı küni* (*jazdıñ küni*) vs.⁴⁷³ Karşılaştırılan lehçelerden sadece Kzk.'a has olan bu durum, bazı Özb. ağızları ile Kafkasya-Hazar bölgesi Kıpçak lehçelerinin (Karaçay-Balkar, Kumuk) tipik özelliğidir (*adamnı kolu, atnı tuyagı, kayınnı butagı* vs.)⁴⁷⁴

2.1.5. Yükleme hali

İsmin, doğrudan doğruya, geçişli bir fiile bağlandığı hal, yükleme halidir. İsmi, geçişli bir fiilin tesirinde olduğunu gösteren bu hali, bazen eksiz, bazen ekli olur: *cam* (kır-), *su* (iç-), *ağaç* (kes-); *cam-ı* (kır-), *su-y-u* (iç-), *ağac-ı* (kes-) misallerinde olduğu gibi.⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ HTET., 196.s.

⁴⁷¹ KKT., 62.s.

⁴⁷² KırgTG., 65.s.

⁴⁷³ KKT., 62.s.

⁴⁷⁴ N.A. Baskakov, Karaçay-Malkar Tilni Grammatikası, 85.s.

⁴⁷⁵ TDB., 231.s.

Tat. *töşém kiléşe* "iniş hali"⁴⁷⁶ ; Kzk. *tabıs septik* "bulma hali"⁴⁷⁷ ; Kırg. *tabış cöndömösü* "bulma hali"⁴⁷⁸ şeklinde adlandırılan yüklem hali ve ekleri geçişli fiillerin nesnesini gösterir.

Yüklem hali çekiminin tarihî gelişmesi şöyle olmuştur:

	ET.	Kıp.	Çağ.
yalın	-g/-ğ	-ni/-ni	-ni/-ni
iyelik ekli	-n	-ni/-ni; -n (3. şahıs)	-ni/-ni; -n (3. şahıs)
zamirler	-ni/-ni ⁴⁷⁹	*-ni/-ni ⁴⁸⁰	*-ni/-ni ⁴⁸¹

Bu tablodan da görüldüğü gibi, yüklem hali çekimi ET.'de, sistemli olarak yalın sözlerde -g/-ğ; iyelik eki almış sözlerde -n ve zamirlerde ise -ni/-ni ekleriyle yapıyordu. Ancak ET. devresini takiben gelişen lehçelerde, eskiden sadece zamirlerde görülen -ni/-ni eki, standart yüklem hali eki olmuş ve teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eki taşıyanlar dışında bütün sözlerin yüklem hali çekiminde bu ek kullanılmıştır. Zamirlerin yüklem hali çekimi ise -ni/-ni ekinin kalıplaşmasıyla devam etmiştir.

Bugünkü Kıpçak lehçelerine temel olan Kıp. ve Çağ. devresindeki durumun yeni lehçelerde de esasen korunduğu görülmektedir:

	Tat.	Kzk.	Kırg.
yalın	-ni/-né	-ni/-ni; -di/-di; -ti/-ti	-ni/-ni; -di/-di; -ti/-ti
iyelik ekli	-ni/-né; -n (3. şahıslar)	-ni/-ni; -di/-di; -ti/-ti -n (3. şahıslar)	-nu/-nü; -du/-dü; -tu/-tü -ni/-ni; -di/-di; -ti/-ti -nu/-nü; -du/-dü; -tu/-tü -n (3. şahıslar)
zamirler ⁴⁸²	-ni/-né	-ni/-ni; -di/-di	-ni/-ni; -nu/*-nü -di/-di

Bu ekli çekimin yanında, eksiz yüklem hali çekimi, eskiden olduğu gibi bu lehçelerde de devam etmektedir. Kırg. *Bir azdan kiyin balık bışırıp ceybiz.* "Biraz sonra balık pişirip yeriz." (K. Cantöşev) vs.⁴⁸³

⁴⁷⁶ TTG., 86.s.; HTET., 196.s.

⁴⁷⁷ KKT., 63.s.; KT., 23.s.; KazTG.-1967., 59.s.; KazTG.- 1955., 89.s.

⁴⁷⁸ KırgTG., 67.s.; AKT., 69.s.

⁴⁷⁹ TDB., 232.s.; Maytn-Dizin., 523.; 529.s.

⁴⁸⁰ KıpTG., 66-67.s.; Kutb., 52.s.

⁴⁸¹ ÇEK., 63-64.s.

⁴⁸² bk. Zamir Çekimi

⁴⁸³ KırgTG., 70.s.

Yüklem hali çekiminin edebî eserlerden alınmış örnekleri şunlardır:

Tat. *Kızga akrın-akrın gına sağış töşe başlagan: Ul tujan üsken illerén, kéçkéne çağında üz anası isen vakıta uynap yörge bolınnarın, kırların, bötén cir yözén, bigrek te cir yözénéñ kéşelerén, tatarların sagına iken.* "Kıza, yavaş yavaş hasret çökmeye başlamış: Doğduğu büyüdüğü illerini, küçücük yaşında, kendi anası hayattayken oynayıp gezdiği çayırlandı, kırları, bütün yer yüzünü, daha ziyade de yer yüzünün insanlarını, Tatarlarını düşünüyormuş." (FE. 4-15)

Anaların, apaların, séñellerén, hatınnarın, sakçı feréstelerén esirlékke birgen halkını kayda kürgenén bar? "Analarını, ablalarını, kız kardeşlerini, kadınlarını, koruyucu meleklerini esiriğe veren halkı nerede gördüğün var?" (FE. 5-47)

Şul süzler anıñ eldında tağı kiçegé hikâyelerné tóngé töşlerné canlandırganga, Segiyde tağı üzende bér tap barlıkni his itté. Şul tapni méne hezret küre torgandır, şunıñ elle nındıy bér isé bardır da şunı hezret size torgandır kébék buldı. "Bu sözler onun önünde yine dünkü hikâyeleri, geceleri düşleri canlandırdığı için, Segiyde yine kendinde bir lekenin varlığını hissetti. Bu lekeyi, işte, molla görmüştür, bunun nasılsa bir kokusu vardır ve bunu da molla sezmiştir diye düşündü." (Al. 304-16)

Biyék üççeleréne basmıy gına eçke uzdı. İşékné yaptı. Hem sulıñ alırga da uñaysızlanıp, tın bülmege béráz kolak salıp tordı. Şul mizgélde Asiyeñé çitlen küzetép toruvçı bulsa, ul anı hiçşikséz, iden yarınann başın tıgıp, öy eçén küzetép, çarasız kalgan tıçkan balasına ohşatkan bulır idé. "Yüksek ökçelerine basmaksızın içeriye geçti. Kapıyı kapadı. Ve nefes almaktan bile çekinerek, sessiz odaya biraz kulak verip kaldı. O anda Asiy'e'ye bir köşeden bakıp duran biri olsa, onu, muhakkak, döşeme altından başını çıkarıp ev içini gözetip çaresiz kalan fare yavrusuna benzetmiş olurdu." (RM. 198-29)

Arkıliga-torkılıga suzilgan uram hem tıkrıkların, su buyına tiké yeşél alyapkiç siman salınıp töşken bereñgé bakçaların, kötünden kaçıp, çebé-çiten çitleréndegé kıçıtkan tigenekler arasında huca bulıp yörge kecelerén, inéş buyındagı tugaylıklarda kanat kagingan kaz-ürdegén, çilek-köyente asıp çişme suvına töşken enisénnen artarak kalıp, kavrıy cıyıp yörge sabıyların, bélmıym, onıtuv mömkinmé iken ul avılınıñ ?? "Sağa sola uzanan sokaklarını, su kıyısına kadar yeşil bir önlük gibi salınıp inen patates bahçelerini, sürüden kaçıp, çit kenarlarındaki dalayan otlar arasında, efendi gibi gezen keçilerini, çay kıyısındaki sazıklarda kanat çırpan kazını, ördeğini, ensesine değnekli kovayı asıp pınar suyuna inen annesinden geride kalarak kuş tüyü toplayan çocuklarını, bilmem, unutmak mümkün mü acaba bu köyün ?!" (RM. 173-36)

*Kuzgatmakçı bulsañ halık künéllerén,
Tibretmekçe bulsañ iñ néçke kılların,
Köylev tiyész, elbet, açıs hesret köyén.*

"Harekete geçirmek istersen halk gönüllerini; titretmek istersen en ince tellerini; yakmalı elbette acı hasret türküsünü." (AT1990. 110-1)

Kzk. *Birak osı jalıgıv degen èrmeni körem degen, köp körgeñ, dèmin, bagasın, bèriniñ de bayansızın bilip jetken, oyılı adamnan şıgadı.* "Fakat bu bıkmaya deneyen şey, her şeyi göreyim diyen, çok gören, tadını, kıymetini, hepsinin de geçiciliğini bilen akıllı adamdan çıkar." (AKKS. 169-12)

Mahşarga barganda kudaytagala kağı, molda, sopı, jomart, şeyit, solardı katar koyıp, surar deydi. Dünyede gızzat-hurmet almak için, sıyılı bolmak için, kağı bolmak için, kağı bolgandı, molda bolgandı, sopı bolgandı, jomart bolgandı, şeyit bolgandı bir bölük koyar deydi. "Mahşere gelindiğinde Hüda Taala hacı, molla, sufi, cömert, şehit, bunları toplayıp sorarmış. Dünyada izzet ve hürmet görmek için, değerli olmak için hacı olanları, molla olanları bir bölük olarak koymuş." (AKKS., 189-14)

Eger sizder Osmandı bosatpasañızdar, biz de, sonıñ esesine, Ayaközde, Kapalda düken ustap, şayhana, ashana aşıp, bakalşılık kesip etken kıtay azamattarın tutkindaymız. Orıs eli, ak patşa öziniñ azamattarın ornısız jebirlevdi, olarga èdiletsizlik körsetüvdi kötere almaydı. "Eğer siz Osman'ı serbest bırakmazsanız, biz de bunun karşılığında, Ayaköz'de, Kapal'da dükkân tutup, çayhane, aşhane açıp ticaret yapan Çin vatandaşlarını tutuklarız. Rus ülkesi, Çar, kendi vatandaşlarına sebepsiz eziyet etmeyi, onlara adaletsizlik göstermeyi kaldıramaz." (SB. 24-36)

"Jır" okırmannıñ bilim-parasatın, közkarası men oytanıñ kabiletin onıñ tariyhpen betpe-bet jüzdesüvge psihologiyalık dayarlığı bar-jogın anıktaytın özgeşe kural. "Manzume (İgor Destanı) okurun bilgi ve anlayışını, fikir ve düşünme kabiliyetini, onun tarihle yüz yüze gelmeğe psikolojik hazırlığının olup olmadığını gösteren bambaşka bir âlet." (OS. 10-19)

Elemge algebra men astronimiyani tartu etken arabtardı evropalık tariyh saratsın (köşbeli) dep, otka tabınuvşılar katarına jatqızadı. "Âleme cebir ve astronomiyi hediye eden Arapları, Avrupa tarihi Saratsın (göçebe) diye ateşe tapanlar grubuna dahil eder." (OS. 156-33)

Töbege kelgen kızuvlı kün jerdı ısıtıp, özgeşe jarkırıp, şakırayıp tur. Küşti jarığı karagan közdi uyaltıp, eriksiz jumgızganday. Kün kızuvı jayılgan ava, adamdı tunşıktırganday küyip, şaıtıp tur. "Tepeye çıkan kızgın güneş, toprağı ısıtıp, adeta parlayıp ışılıyor. Güçlü ışığı, bakan gözü kızartıp, elde olmadan kamaştırıyor.

Güneş sıcaklığının yayıldığı hava, insanı mayıştırtırcasına yakıp kavurmakta." (ME1. 92-2)

Kırg. Ay şoolası cerdin ak-karasın daanalap, karaytkı badaldardı, cılga, aındardı, döbölördü bölö körsöttü. "Ay ışığı yerin akını, karasını ortaya çıkararak, karaltı çalılıkları, çukur ve su yarıklarını, tepeleri teker teker gösterdi." (ÇA1986. 20-19)

Agerim asmanda düynönü tügöl bagıp turgan köz bolso Moyunkumduñ talaasında emneler bolup, emne menen bütüp catkanın toluk körmök, biroq al köz dele bu talaada dağı emneler bolorun, kişiler dağı kanday şumduktay oylop catkanın bayımdamak emes... "Eğer gökyüzünde dünyaya bütünüyle bakan bir göz olsa, Moyunkum bozkırında neler olup bittiğini tam görecek, fakat o göz de bu bozkırda neler olduğunu, insanların nasıl kötülükler düşündüğünü anlamayacaktır." (ÇA1986. 19-20)

Keçe ayıldı kara kabar araladı. Tameki sarayda iştegen katındar al suuk kabardı uguşup, üryölörü uçup oturuşkan, añağa çoñ tañgak tameki koldoşup kele catkan Totoydu körgöndö, baarı bürkölüp tömön karaştı. "Akşam, köyü kara haber kapladı. Tütün deposunda çalışan kadınlar, o soğuk haberi işitip, çok korkmuş halde oturmuşlarken, o sırada büyük bir bağ tütün taşıyarak gelmekte olan Totoy'u görünce, hepsi üzüntüyle başlarını eğdiler." (ÇA1991. 45-12)

Başına tüşkön müşkül beşenesindegi tagdıñ ekenin cakşı tüşünöt okşoyt. Ayalı Zarıpa da uşu cagdaydı cakşı aındap alğan körynöt. Başka tüşkön müşküldü tartış kerek ekenine içterinen moyun sunup, turmuşun mañızın eköo öz ara ısıq mamilesinen, öz ara kamkordugunan tapkanday. "Başına gelen müşkülün alındaki takdirini olduğunu iyi anlamışa benziyor. Karısı Zarıpa da bu vaziyeti iyi anlamış görünüyor. Başa gelen zorluğu çekmek gerektiğine içlerinden boyun eğmiş ve hayatın manasını ikisi arasındaki sıcak ilişkiden, karşılıklı saygıdan bulmuş gibiler." (ÇA1983. 55-18)

Sabatsız karañğı kişi cerdi, maldı, nandı, buyumdu, süyüünü bilet. Söz küçkö aylanıp, akıldı candandırsın üçün silerdı kantip okuttu, kaçça emgeketirdi, andan öto köp okutuş kerek ele alardı. "Kara cahil bir insan, toprağı, hayvanı, ekmeği, nesneyi sevgiyi bilir. Söz güce dönüp, akılı canlandırın diye sizleri ne yapıp yapıp okuttu, ne kadar emek verdi, onun için pek çok okutmak gerek onları." (NB. 14-9)

Sonuç:

Yükleme hali çekimi ET. devresinde yalın, iyelik ekli sözler ve zamirler için ayrı ayrı olmak üzere, üç şekilde yapılırken, bu devreyi takiben Kıp. ve

Çağ. 'da bu çekimin tek ekle yapılarak standartlaştırıldığı görülüyor; bugünkü Kıpçak lehçelerinin yükleme hali çekiminin tarihi temeli de işte bu devirdedir.

Böylelikle, ET. devresinde sadece zamir çekiminde kullanılan *-nı/-ni* yükleme hali, karşılaştırdığımız bugünkü lehçelerde, tek yükleme hali eki olarak yayılmıştır. Her üç lehçede de 3. şahıs iyelik eklerinden sonra *-n* ekinin kullanılması ise bu genel yükleme hali çekiminin tek istisnasıdır (*İller-é-n*, *tatarlar-ı-n*; *bagı-sı-n*, *azamattar-ı-n*; *mañız-ı-n* vs.)

Yükleme halinin *-nı/-ni* şekli her üç lehçede de denktir; sadece ön damak ünlülü Tat. *-né* şekli diğerlerinden ayrılır.

-nı/-ni şekli Kzk. ve Kırg.'da ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra gelirken, tonlu ünsüzle bitenlerden sonra *-dı/-di*; tonsuz ünsüzle bitenlerden sonra ise *-tı/-ti* şekli kullanılır. Kök ve gövdelerin son ünsüzü ile ekin ünsüzü arasındaki bu benzeşme Tat.'da yoktur.

Böylece Kzk. ve Kırg.'da ortak olarak bulunan *-nı/-ni*; *-dı/-di*; *-tı/-ti* şekillerinin yanında, dudak uyumu gereği gelişen *-nu/-nü*; *-du/-dü*; *-tu/-tü* şekilleri sadece Kırg.'a has olmakla farklılaşır.

2.1.6. Yönelme hali

İsimlerin fiilere yaklaşma halinde bağlanmasını sağlayan hal yönelme halidir ve bu daima ekle yapılır. Yönelme hali, yaklaşma yanında, istikamet, yer, zaman, karşılaştırma, sebep, verme, bildirme, kuvvetlendirme, gaye, hedef, vs. fonksiyonları da ifade etmektedir.⁴⁸⁴

Tat. *yüneléş kiléşé* "yönelme hali"⁴⁸⁵; Kzk. *barıs septik* "gitme hali"⁴⁸⁶; Kırg. *barış cöndömösü* "gitme hali"⁴⁸⁷ terimleriyle adlandırılan yönelme hali ve eki de işte bu fonksiyonlar altında, isimlerin fiillerle bağını çok geniş bir alanda kurmaktadır.

Yönelme hali eki, söz konusu lehçelere esas olan tarihi lehçelerde şöyle olmuştur:

ET.	<i>-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e</i> ⁴⁸⁸
Kıp.	<i>-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e</i> ⁴⁸⁹
Çağ.	<i>-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e</i> ⁴⁹⁰

⁴⁸⁴ TDB., 233.s.

⁴⁸⁵ HTET., 196.s.; TTG., 87.s.

⁴⁸⁶ KazTG.-1955., 87.s.; KazTG.-1967., 58.s.; KT., 23.s.; KKT., 62.s.

⁴⁸⁷ KırgTG., 65.s.; AKT., 68.s.

⁴⁸⁸ Maytn-Dizin., 536-538.s.; AH., XXXI.

⁴⁸⁹ KıpTG., 68-70.s.; Kutb., 53-55.s.

⁴⁹⁰ ÇEK., 59-63.s.

Yönelme halinin bu alanda ET. devresinden beri esasen değişmeden devam ettiği anlaşılıyor; *-a/-e* şekli iyelik ekli gövdelerde kullanılagelmiştir. Bugünkü lehçelerde de ekin şu varyantları vardır:

Tat.	<i>-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e</i>	
Kzk.	<i>-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e</i>	
Kırg.	<i>-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e</i>	<i>-go/-gö; -ko/-kö; -o/-ö</i>

Bu çekimin edebî eserlerden alınan örnekleri şunlardır:

Tat. *Ul çey yannarında anıñ yabık yözene, son küzleréne, akıllı kiñ mañgayına, bakçada yörgende anıñ vekar bélen atlap baruvlarına karap tuya almıy.* "O çay sofralarında onun zayıf yüzüne, gri gözlerine, akıllı geniş alınına, bahçede yürürken vakur bir şekilde gezmelerine bakıp doyamaz." (SC. 96-20)

Bér hatınga iké ir, bér balaga iké ata bağışlagan tormışka, bér kiyevge iké baba, bér kodaga iké koda bağışlarga gına kaldı. "Bir kadına iki erkek, bir çocuğa iki baba bağışlayan hayat için, sadece, bir damada iki baba, bir dünüre de iki dünür bağışlamak kaldı." (Aİ. 169-30)

Suña da yugarı ukuv yortına ukırğa kirüv çin-çinlap behétke taba bérénçé adım sanala torgan idé. Ulin yeise kızın kaysı da bulsa bér institutka kirtüv maksatı bélen avıldan soñğı sıyrın satıp kilgen ata-analar hakkında da işétérge tun kilgené bar. "Bundan ötürü yüksek öğretim yurduna okumak için girmek hakikaten de mutluluğa doğru ilk adım sayılıyordu. Oğlunu veya kızını her hangi bir enstitüye sokmak maksadıyla, köyden son ineğini satıp gelen ana babalar olduğu da duyuluyordu." (RM. 62-18)

Tav başına salıngandır béznéñ avıl,

Bér çışme bar, yakın béznéñ avılga ul.

"Dağ başına kurulmuştur bizim köy; bir pınar var, yakın bizim köye o." (AT1990. 105-1)

Kzk. *Jas bala ne körse sogan talpınıp jaltır-jultır etken bolsa, ogan kızığıp, avzına salıp, demin tatıp karap, tamagina, betine basıp karap... tınıştık körmeydi.* "Küçük çocuk, ne görürse şuna heveslenerek, gözleri ışıldasa, ona meraklanıp, ağzına sokup, tadına bakıp, yemeğine, yüzüne bulaştırıp... rahat vermezdi." (AKKS. 154-20)

İyman degen, Alla tabaraka va tagalanıñ şenyksiz, gayıpsız birligine, barlıgına va her türlü bizge paygambamız sallallahu galayhu vessellem arkılı jibergen jarlıgına bildirgenine moyın sunıp iynanbak. "İman denen şey, Allah tebareke ve taalanın şeriksiz, kusursuz birliğine, varlığına ve peygamberimiz sallallahu aleyhi

vessellem vasıtasıyla gönderdiği buyruğuna, bildirdiklerine boyun eğip inanmaktır." (AKKS. 161-18)

Eriyne, kokandıktardın Uzinagaş tûbinde jogaltkan adam kûşine karaganda, asındağ **unıska** katıskan eki janm mıñday **adamga** eki janm mıñ kûmis teñge ülestirüv ak **paşaga** onşa köp şıgın emes. "Tabii Hokanlıların Uzinagaş yanında kaybettikleri insan gücüne bakınca, buradaki Rus'a katılan iki bin beş yüz kadar adama iki bin beş yüz gümüş para dağıtmak, Çar'a o kadar fazla masraf değildir." (SB. 25-41)

Öziñe de, özgege de ötirik soktıñ, öz başıña opasızdık jasadıñ. Beyne kıran bürkitpen alıskanday, tışkanga şeñgeliñdi saldıñ. "Kendine de, başkasına da yalan söyledin, kendine de ihanet ettin. Sanki vahşi kartal olup fareye pençe attın." (OS. 186-26)

Barşa basınan keşirgen jetimdikke, beynetke, jalğızdıkka korlık-mazakka tûgelimen karsılık oyladı. "Bütün başından geçirdiği yetimliğe, meşakkate, yalnızlığa, eziyete tamamiyle muhalif düşündü." (ME1. 47-37)

Kırg. Al mıñday boldu. Kün batar aldında bangi kuuraydın **cıtına** magdırıp, kuuraydın **tûbünö** sunalıp catıp kalışkan ele. "O şöyle oldu: Güneş batmazdan evvel, esrarkeş, kamaşın kokusundan keyiflenerek, kamaşın yanına uzanıp yatakalmışlardı." (ÇA1986. 10-50)

Mırzakuldın **üyünö** çoğulğan aksakaldar bul kattı uguşup ayıl **daşına** aza kütköndöy bir **topko** ün çıkarbay oturuştı. "Mırzakul'un evine toplanan ihtiyarlar bu mektubu birbirlerinden işitip köy meydanında yas tutarcasına, toplu halde ve ses çıkarmadan oturdular." (ÇA1991. 45-53)

Kollektivdeştirüü mezgilinde **Sintsyanga oop** ketken kazak menen kırgızdar emi kaytıp kelip catışat. Kitay alardı **kommunalalarına** kirgizip, **üyünön** tamak içirbey **kününö** bir colu bir kazandan tamak berip, **karı-caşına** karabay tabağın ar kimisinin **koluna** karmatıp, **kezekke** turguzup koyot eken. "Kollektifleştirme anında Şincan'a geçip giden Kazak ile Kırgızlar hep dönüp gelmektedir. Çin onları komünlerine sokup evinden yemek yedirmeden gününe bir defa bir kazandan yemek verip, ihtiyarına gencine bakmadan tabağını herkesin eline tutturup sıraya dizip koyuyormuş." (ÇA1983. 39-23)

Mal soyulat, **tulgaga** kazan asılıp, ot çoñ çağılat, **üygö** bereke tolot. **Kımızga** kanıp, **carpı** cazılığan kişiler alban kızık okuyalardı kep salışat. "Hayvan kesilir, ocağa tencere konup, ateş büyükçe yakılır, eve bereket dolar. Kimıza doypup keyiflenen insanlar, türlü türlü enteresan vakıaları anlatırlar." (TS. 13-1)

Oyloobogo, umtulboogo arekettenip izdenböögö tırıssam bolboyt. "Düşünmeğe, ileri atılmağa çabalayıp araştırmağa gayret etsem de olmuyor." (NB. 19-10)

Sonuç:

Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde kullanılan yönelme hali eki ET. devresinden beri pek değişmeden devam etmiştir.

Yönelme halinin *-ga/-ge; -ka/-ke* şekli her üç lehçede de ortakdır; ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten gövdelerden sonra *-ga/-ge* şekli, tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra ise *-ka/-ke* şekli kullanılmıştır.

İyelik ekli gövdelerden sonra yönelme hali çekimi *-a/-e* şekliyle yapılır; ancak 1. ve 2. şahıslardaki iyelik ekleri ünsüzle bittiği için doğrudan doğruya eklenen *-a/-e* şekline rağmen 3. şahıs iyelik eki bir ünlü olduğu için kendisinden sonra *-n-* yardımcı sesinin ilâvesiyle çekime girer (*kol-u-n-a, kommunalar-ı-n-a* vs.).

Bu üç şeklin denkleğinde farklı olan, sadece Kırg.'a has ve dudak uyumu gereği var olan yuvarlak ünlülü *-go/-gö; -ko/-kö; -o/-ö* şekilleridir.

2.1.7. Bulunma hali

Bu çekim, fiilin olduğu veya yapıldığı yeri gösterir, yani ismin fiille olan bağıntı bulunma halinde ifade eder.⁴⁹¹

Tat. *urn-vakit kiléşé* "yer-zaman hali"⁴⁹²; Kzk. *jats septik* "durma hali"⁴⁹³; Kırg. *catış cöndömösü* "durma hali"⁴⁹⁴ denen bulunma hali ve eki, hareketin yerini veya bulunduğu mekanı (zamanı) göstermesi bakımından adlandırılmıştır.

Bu ek söz konusu lehçelerin tarihi boyunca şöyle bir seyir izlemiştir:

ET.	<i>-ta/-te; -da/-de</i> ⁴⁹⁵
Kıp.	<i>-ta/-te; -da/-de</i> ⁴⁹⁶
Çağ.	<i>-ta/-te; -da/-de</i> ⁴⁹⁷

⁴⁹¹ TDB., 234.s.

⁴⁹² TTG., 89.s.; HTET., 198.s.

⁴⁹³ KazTG.-1955., 92.s.; KazTG.-1967., 60.s.; KT., 23.s.; KKT., 64.s.

⁴⁹⁴ KırgTG., 71.s.; AKT., 71.s.

⁴⁹⁵ TDB., 235.s.; ETG., 64.s.; Maytn-Dizin., 581-582.s.

⁴⁹⁶ KıpTG., 70.s.; Kütb. (sadece *-da/-de* şekli vardır), 55.-57.s.

⁴⁹⁷ ÇEK., 65.s.

Burada görüldüğü gibi, tarihi boyunca değişmeyen bulunma halinin karşılaşılan bugünkü lehçelerde şu şekilleri vardır:

Tat.	-ta/-te; -da/-de	
Kzk.	-ta/-te; -da/-de	
Kırg.	-ta/-te; -da/-de	-to/-tö; -do/-dö

Bu çekimin edebî eserlerden alınan örnekleri şunlardır:

Tat. *İndé tışta* tamam karañgilana. Röstem *bülmesénde* ut yağıp-nitép tomıy, haman *bér urında* yata bire. "Artık dışarıda iyice karanlık düşer. Röstem odasında ışık yakmakla filan uğraşmaz, devamlı bir yerde yatıp durur." (SC. 107-28)

Şeher çiténdegé sérle yarımtravda, timér kapka *karşısında*, Arslan karşı aldı Asiyené. *Bér çitte*, taganga atlanıp sabıylarça bitaraflık bélen başın artka taşlap, ayakların bolgap utırgan Cantimérméñ *alarda* uyi da yuk. "Şehir kıyısındaki esrarengiz yarımada, demir kapı önünde, Arslan karşıladı Asiy'e. Bir kenarda salıncakta sallanıp, çocuklar gibi bir kayıtsızlıkla başını arkaya atıp, ayaklarını sallayarak oturan Cantimir'in onlarla hiç ilgisi de yok." (RM. 207-15)

Rus *cirénde* béz eserlé, ézlé béz; *tarihinde* bér de tapsız közge béz. "Rus yerinde biz eserli, izliyiz biz; tarihinde bir de lekesez aynayız biz." (AT1990. 177-11)

Söyliymmé min *töşemde*, ah, ne kürdém? Üzémné güyaki *ocmahta* kürdém. Tézélgennerdér *etrafında* hurlar; ki aydan yaktı yözler, balkıy nurlar. "Söyleyeyim mi ben düşümdede ah ne gördüm? Kendimi sanki cennette gördüm. Dizilmişlerdir etrafında huriler; ki aydan aydın yüzler, parlıyor nurlar." (AT1990. 221-31)

Kzk. *Egerde esti* kişilerdiñ *katarında* bolgiñ kelse, *küninde* bir mertebe, bolmasa *jumasında* bir, eñ bolmasa *ayında* bir öziñnen esep al ! "Eğer akıllı insanlar katarında olmak istersen, günde bir kere, olmazsa haftada bir, hiç olmazsa ayda bir kendini muhakeme et !" (AKKS. 164-28)

Sonda balalık pen jastık kaşan, kay *kezde*, kaysı kırdıñ *astında* kalıp edi. Olarmen bul *este* kalarday etip nege koştasa almagan. "Burada çocukluk ile gençlik ne zaman hangi çağda, hangi dağ arkasında kalmıştı. Bu, onlarla niçin akıldaki kalacak şekilde vedalaşamamıştır." (SB. 17-53)

Satayın dep poezga alıp şıkkın zilmavır asıl eşkey buyımdan bir kezde onıñ arşın tösünde, alma *moynında* jügirgende kos ananına tiyip jark-jurk etken kezderi de bolgan. "Satayım diye trene alıp getirdiği ağır ve asil desenli takıların bir

zamanlar, onun arşın gibi sinesinde, güzel gerdanında şakur şukur ettiği anlar oldu." (OS. 191-19)

Koñır küzdıñ mezgili, sentyabrđıñ bas kezi edi. El oringa otırgan vakıtta jark ayılı tınıştığı mol tünde kalıñ tavrđıñ işimen üş salt attı kele jattı. "Sarı güz zamanı, Eylül'ün başıydı. Halk yerine oturduğu vakitte, dolunaylı, çok sakin bir gecede, koca dağın içinden üç tane atlı geliyordu." (ME1. 100-1)

Kırg. *Al ötken düynö alısıkı Moyunkumdun söksööl badalduu een talaasında kaldı. Al cakta uluu çabit, keñ cayıt kaldı. Moyunkumdun kıyırına köz cetkis meykininde san cetkis bököndördü kereeli keçke udurguta kubalap cürçü kez kaldı.* "O geçmiş dünya, uzaktaki Moyunkum'un saksaul ağacı ile kaplı تنها bozkırında kaldı. O tarafta büyük akın, geniş otlak kaldı. Moyunkum'un uçsuz bucaksız ovasında, pek çok karacası, gece yarısına kadar koşuşup kovaladığı anlar kaldı." (ÇA1986. 6-44)

Ismayıldın bekıngen ceri oşol cakta. Kündüzdörü ünkürdö catıp, aysız karañgı tündördö uurdanıp üygö kelet. "Ismayıl'ın saklandığı yeri bu tarafta. Güzdüzleri mağarada yatıp, aysız, karanlık gecelerde gizlenerek eve geliyor." (ÇA1991. 35-7)

Oşo tündün tañ maalında Kazangap soğuška cönödü. Uzatuuçıları çok calgız cönödü. Birok, uzatıp baratkan canında ayalı Büköyü bar, Büköyünün kuçağında naristesı Ayzada bar. "O gecenin tan vakitinde Kazangap savaşa gitti. Uğurlayanları yok, yalnız gitti. Fakat uğurlamakta olan, yanında karısı Büköy'ü var, Büköy'ünün kucağında yavrusu Ayzada var." (ÇA1983. 41-3)

Dene esi cönündö dağı aytam. Tariñçılar bu cönündö bir emgeginde da aytışpayt. Nege? Dene esi adamda, al tügül cırtkıçta da bolot, ukumdan tukumga muras bolup kalat, keede korkutup kara cerge cabıştıra catkırat, kapşıra koyot, a keede köñülün örgö serpıp kötöröt... "Bedenin hafızası hakkında söyleyeyim yine. Tarihçiler de bu konuda eserlerinde hiç bir şey söylemiyor. Niye? Bedenin hafızası insanda ve sade onda değil, hayvanda da var, nesilden nesile miras olarak kalır, bazen korkutup kara toprağa yapıştırap yatırır, kavuşturur koyar, bazen ise gönlünü kıvandırıp sevindirir..." (NB. 12-31)

Sonuç:

Bulunma hali çekimi için ET'den beri kullanıla gelen -ta/-te; -da/-de şekilleri, her üç lehçede de ortaktır. Bunların yanında dudak uyumu gereği var olan -to/-tö; -do/-dö varyantları sadece Kırg.'a hastır. Bütün hal eklerinde olduğu gibi, bulunma halinde de iyelik ekli gövdelerden sonra *n* yardımcı ünsüzü kullanılır.

2.1.8. Çıkma hali

İsmin fiille bağıını uzaklaşma şeklinde gösteren hal çıkma halidir. Bu hali gösteren çıkma hali eki, yönelme hali ve bulunma hali ekleriyle birlikte, zaman ve mekan içinde, işin yer ve istikametini bildirir; bunu bulunma, yaklaşma ve uzaklaşma ifade etmek suretiyle yaparlar.⁴⁹⁸

Tat. *çığış kilésé* "çıkış hali"⁴⁹⁹; Kzk. *şığıs septik* "çıkış hali"⁵⁰⁰; Kırg. *çığış cöndömösü* "çıkış hali"⁵⁰¹ denen çıkma hali ve eki, çıkma, ayrılma fonksiyonuna dayanarak adlandırılmıştır. Bu ek dil tarihimiz boyunca şöyle gelişmiştir:

ET.	-tın/-tin; -dın/-din ⁵⁰²
Çağ.	-tın/-tin; -dın/-din ⁵⁰³
Kıp.	-tan/ten; -dan/-den ⁵⁰⁴

Görüldüğü üzere Çağ. 'da ET.'deki şekiller aynen devam ederken, Kıp. devrinde, Batı Türkçesinde olduğu gibi -dın > -dan değişimiyle ekin ünlüsü genişlemiş haldedir. Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde mevcut varyantlar ise şöyledir:

Tat.	-tan/-ten; -dan/-den (> -nan/-nen)	
Kzk.	-tan/-ten; -dan/-den (> -nan/-nen)	
Kırg.	-tan/-ten; -dan/-den (> -nan/-nen)	-ton/-tön; -don/-dön; -non/nön

Bu çekimin edebî eserlerden alınan örnekleri şunlardır:

Tat. *Méne şul vakıttan alıp kara kaşlı, kara küzlé, ezher yözlé az süzlé, mölayım tabıgatlé Feride İshak mirza galesénde yeşiy, anıñ balalan bélen béрге Ufadan kitérelgen urıs kızı mögallimedén ukıy, Zöleyha abıstaydan törlé dogalar, namaz tirelerén öyrene.* "İşte bu vakitten itibaren, kara kaşlı, kara gözlü, beyaz yüzlü, az sözlü, yumuşak tabiatlı Feride, İshak Mirza ailesinde yaşar, onun çocuklarıyla beraber, Ufa'dan getirilen Rus kızı muallimedén tahsil eder, Züleyha Teyze'den türlü dualar ile namaz surelerini öğrenir." (SC. 92-12)

⁴⁹⁸ TDB., 235.s.

⁴⁹⁹ HTET., 197.s.; TTG., 88.s.

⁵⁰⁰ KazTG., 1955., 93.s.; KazTG., 1967., 61.s.; KT., 24.s.; KKT., 64.s.

⁵⁰¹ KırgTG., 71.s.; AKT., 71.s.

⁵⁰² TDB., 236.s.; ETG., 64.s.; Mayrı-Dizin., 587.s.

⁵⁰³ ÇEK., 67.s.

⁵⁰⁴ KıpTG., 72.s.; krş. Kutb.'da ise ekin sadece dar ünlülü şekilleri kayıtlıdır. (57.s.)

Heyder hezret bayıgannan bayıdı, yort kiñeygennen kiñeydé, at-sıyr kübeygennen kübeydé. "Heyder Hazret zenginleştikçe zenginleşti, ev genişledikçe genişledi, at ve sığır çoğaldıkça çoğaldı." (Al. 164-20)

Kaysı ananın bérdenbér kızı avızınnan şundıy süzler işétesé kilsén? "Hangi ana, biricik kızının ağzından böyle sözler işitmek ister ki?" (RM. 66-32)

Faydasız bér it kisegénnen gıybaretter yörek,

Pare pare kismese gıyşık-mehebbet kayçısı.

"Faydasız bir et parçasından iberettir yürek; pare pare kesmese aşk-muhabbet makası." (AT1990. 84-5)

Kzk. Sol estilerden estip, bilgen jaksı nerselerdi eskerse, jaman degennen saktansa, sonda iske jaraydı. "Şu akıllılardan öğrense, bildiği güzel şeyleri dikkate alsa, kötü dediğinden korunsa, o zaman işe yarar." (AKKS. 168-13)

Şokan kündiz sarsılıp okıgan kitaptan, jazuvdan, keybir şımtık alıp kaştı oydan ebden şarşap uyıktagan eken. "Şokan gündüz sarsılarak okuduğu kitaptan, yazıdan, bazı karışık ve manasız fikirlerden iyice yorulup uykuya dalmış imiş." (SB. 16-20)

Etimologiya mamandannıñ söz tariyhın tariyhıy konteksinen tıs, magınalık uyasınan ayırıp karavın katelik dep esep teymin. "Etimoloji uzmanlarının, söz tarihini, tarihi bütünlüğü dışında, mana yuvasından ayırarak değerlendirmelerini, hatalı diye düşünüyorum." (OS. 149-22)

Jıl sayın kıs basınan karlı bolıp, malga panası jok bolgandıktan, bavırın jaylagan el malın öltirip, özge el aman otırganda, şolak juttıñ kurıgınan kutılmaytın. "Hava her yıl kış başından karlı olup, hayvana barınak kalmadığından, yamaçta yaylayan halk, hayvanlarını öldürüp başka halk rahat otururken, anlamsız kıtlığın kamçısından kurtulmazdı." (ME1. 29-16)

Kırg. Dal uşul uçurda kaydandır bir biyik taraptan, kandaydır kürkürögön dooş çıktı. Bu şumduk dooş ce caykı kündün kürküröşünö okşoboyt, birok talaanın asmanınan cañırıp catat. "Tam bu anda neredendir bir yüksek taraftan, nasılsa bir gürültü sesi çıktı. Bu beklenmedik ses, pek yaz günü gürültüsüne benzemiyor, ama bozkırın göğünde yankılanıyor." (ÇA1986. 15-44)

Akı cetpes oygo kelbes cerden, anan kalsa, akmakçılıktan baan bir tüyüngö çiyelenişip kaları kimdin oyuna keliptir. "Akıl almaz, fikre gelmez yerden, hem ayrıca, ahmaklıktan hepsinin bir düğüm olup karışacağı, kimin aklına gelmiştir." (ÇA1986. 22-37)

Surak bütüp, Seyde korkup **alsıraganinan** cıgıla cazdap, çımırkana basıp **eşikten** çıgıp kele catkanda, narı **caktan** atın baylap koyup beri kirip kele catkan Mirzakul uçuradı. "Sorgu bitmiş, Seyde korkmuş, takatsızlıktan düşecek halde, heyecanla yürüyüp kapıdan çıkmış gelirken, öte taraftan atını bağlayıp bu yana gelen Mirzakul'la karşılaştı." (ÇA1991. 47-52)

Şürötçülör Boronduu Karanardı tuurasınan da, **mañdayınan** da, **cakından** da, **oolaktan** da tartıştı... "Fotoğrafçılar Boronduu Karanar'ı yandan da cepheden de, yakından da, uzaktan da çektiler..." (ÇA1983. 43-47)

Oşondo Serkebay cönündögü oy **könülümdön** calbırtıp atıldı, al meni özüñö tarttı. Anday cañılıktı ugup, menin Serkebayım Batırkuldun tuuganı ekenin, emi caşınan **cerinen** suurulup çıgıp, tüz ele, korkboy ele cürö berse bolo turgandığın oylop kubandım. "O zaman Serkebay hakkındaki düşünce gönümden alevleniverdi, o beni kendine çekti. Bu haberi işitip, benim Serkebay'ımın Batırkul'un kardeşi olduğunu ve sonra gizlendiği yerden sürüklenerek çıkıp, dümdüz, korkmadan yürüyüvereceğini düşünüp sevindim." (NB. 13-51)

Sonuç:

Çıkma hali ekinin *-dan/-den*; *-tan/-ten* şekilleri her üç lehçede de ortakır; ünlüyle veya tonlu ünsüzle biten bütün kök ve gövdelerde *-dan/-den*, tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerde ise *-tan/-ten* kullanılır.

Bu *-dan/-den* şekli, *m*, *n*, *ñ* sesleriyle (Kırg. sadece *n*) biten kök ve gövdelerde benzeşme sonunda değişir. Mesela, Tat. *gaklımnan*, *arşınnan*, *minnen*, *şatlanganımnan*, *cirénnen*, *éşlerénnen*, *gaklınnan*⁵⁰⁵; fakat Kırg. *könülümdön* vs. Bunun yanında aynı benzeşme ile türeyen ikizlikten Kzk. ve Kırg.'da kaçıldığı görülüyor (*-n + -dan > -n-nan > -nan*): Kzk. *konteksinen*, *uyasınan*, *basınan*, *kungınan*; Kırg. *asmanınan*, *alsıraganinan*, *tuurasınan*, *mañdayınan* vs.

Bu benzeşmeyle türeyen üçüncü varyant da dahil olmak üzere, her üç şeklin *(-dan/-den; -tan/-ten; -nan/-nen)* dışında, sadece Kırg.'a has olarak ve dudak uyumu gereği gelişen yuvarlak ünlülü şekilleri vardır: *-don/-dön; -ton/-tön; -non/-nön*.

2.1.9. Vasıta hali

Fililin hangi vasıtayla yapıldığını, nasıl ve ne zaman yapıldığını gösteren hal, ismin vasıta halidir.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ ATŞ.-Dizin., 211.s.

⁵⁰⁶ TDB., 237.s.

Tat. ve Kırg.'da ayrı bir ek olarak bulunmayan ve bu sebeple de gramerde yer almayan, Kzk. *kömektes septik* "yardımcı hal"⁵⁰⁷ diye adlandırılan vasıta halinin tarihî gelişmesi şöyledir:

ET.	-n ; -la/-le ⁵⁰⁸
Çağ.	-n (-la/-le kalıplaşmış) ⁵⁰⁹
Kıp.	-n ; -la/-le; -layın/-leyin ⁵¹⁰

Vasıta hali için ET. devresinde *-n* ve daha sınırlı olarak da *-la/-le* ekleri kullanılırken bu devreyi takiben gelişen yeni Türk lehçelerinde, bu eklerin bazı sözlerde kalıplaştığı ve ismin bu hali için eklerin yerine edatların kullanıma çıktığı ve giderek, bu edatların ekleşmesinin başladığı anlaşılmaktadır. Vasıta hali için bağlama edatlarından olan *birle* daha ET. devresinden beri kullanıla gelmiştir; bu edatın, *-n* ve *-la/-le* vasıta eklerini kalıplaştıran Çağ. ve Kıp. devresinde canlılık kazandığı ve buna karşılık Batı Türkçesinde ise *ile* edatının türemesinden sonra vasıta halinde eklediği görülmektedir.

ET.'de *birle* şekliyle görülen ve tarihî lehçelerde de *bile*, *birlen*, *bilen* gibi türemişleri bulunan bu edat, karşılaştırdığımız lehçeler içinde Kzk.'da kendisine has bir şekilde ekleşmiştir. Bunun yanında, Tat. ve Kırg.'da, edat ekleşmeden kullanıldığı için, gramerler bunu bir isim çekimi olarak kaydetmemişlerdir. Biz burada her şeye rağmen bu edatın ismi fiile vasıta fonksiyonu ile bağlamasını esas alarak her üç lehçenin mukayesesini topluca vermeyi uygun görüyoruz:

Tat.	<i>bélen</i> ; (eski şekil: <i>bérle</i>)
Kzk.	<i>-menen/-men</i> ; <i>-benen/-ben</i> ; <i>-penen/-pen</i>
Kırg.	<i>menen</i>

Bu çekim için edebî eserlerden alınan örnekler şunlardır:

Tat. *Cey citüv bélen ul tağı iké ayga gına avılına kayta*. "Yazın gelmesiyle, o yine iki ay için köyüne döner." (SC. 99-21)

Irte bérlé torp, teharet alıp namaz ukiganda da şul uydan kotıla almadi. Ul irte bérlé Zarifni kürgende, aniñ bérlé küzge küz oçraşkanda elle niğe kızardı. "Sabahleyin kalkıp abdest alıp namaz kılarken de, o fikirden kurtulamadı. O, sabahleyin Zarif'i görünce, onunla göz göze geldiğinde nedense yüzü kızardı." (Aİ. 165-24)

⁵⁰⁷ KKT., 64.s.; KT., 24.s.; KazTG.-1955., 95.s.; KazTG.-1967., 62.s.

⁵⁰⁸ ETG., 64.s.; Ş. Tekin, Eski Türkçe, 88.s.; Mayın-Dizin., 565.s.

⁵⁰⁹ ÇEK. 73-74.s.

⁵¹⁰ KıpTG., 74.s.; Kutb., 59.s.

Télge ostarakları kızık söyliy, söylev seleténnen mehrümneré ise ye köçé, ye gakılı, **bélgen-işétkenneré bélen** şakkatırmak bula. Şeherge yalga kaytkaç üzlerénéní magnitofon yazmaların tınlarga çakırdı alar, töslé **muzıkaları bélen** heyran kaldırırga vegde birdéler. "Dilde daha usta olanları güzel konuşuyor, konuşma yeteneğinden mahrumları ise ya gücü, ya aklı, bildiği duyduklarıyla hayrete düşürmeğe çalışıyor. Şehre tatil için dönünce, teyp kayıtlarını dinlemeye çağırdı onlar, renkli müzikleriyle hayran bırakacaklarına söz verdiler." (RM. 68-11)

Nindiy **bér dert bérlen** kalem sızsam da kegaz östéne; oçmiy ewvelgé cüler, saf, yeş mehebbet çatkısı. "Ne biçim bir hevesle kalem çizsem de kağıt üstüne; uçmuyor ewvelki çilgin, saf, genç sevgi kıvılcımı." (AT1990. 135-6)

Şatlık bélen nurlar çeçép ay yaltırıy; isken ekrén **cil bélen** yafarak, ağaçlar kaltırıy. "Neşeyle nurlar saçıp ay ışıldıyor; esen yavaş rüzgar ile yaprak ve ağaçlar titriyor." (AT1990. 39-3)

Kzk. Eşbir kazak körmedim. **Maldı iyttikpen** tapsa da **adamşılıkpen** jumsagan. **Bèri de iyttikpen** tabadı, **iyttikpen** ayrıladı. "Hiçbir Kazak görmedim. Malı kötülükle bulup da namusuyla kullanan. Hepsisi kötülükle bulur ve ondan kötülükle ayrılır." (AKKS. 159-31)

Orıs armiyasına aybalta, kus mılık, ağaş **nayzamen** karsı turuv esvastık. **Men ol jerde, Uznagaşta unskı túspey kerı** kayttım. **Kokan handıgına, èsirese, meniñ kılıgımdı közimen** körgen **Elimkulga unamadım**. "Rus ordusuna, balta, saçma tüfeği, ağaç mızrakla karşı durmak delilik. Ben o yerde, Uznagaş'da Rus'a girmeden geri döndüm. Hokan Hanlığı'nın bilhassa da, benim hareketimi gözıyla gören Elimkul'un hoşuna gitmedim." (SB. 29-16)

Jank dünüyeni öz esimimen jañgırtkan olar kos örkeşti tañbasın arkalap, beyne kanattı **jelmayaga mingendey jer betinen jellip ötipti**. "Aydınlık dünyayı kendi adıyla değiştiren onlar, çift hörgüçlü tamgasını sırtlayarak karakteristik, kanatlı deveye binercesine, yer yüzünden esip geçmiştir." (OS. 248-28)

Abaydın kèri èjesimen, öz şeşesimen birge turatın üyi osı edi. "Abay'ın ihtiyar ninesi ve kendi annesiyle beraber kaldığı evi buydu." (ME4. 94-6)

Kırg. **Karañğı tüşör menen** İsmayıl ayıldı közdöy cönödü, ogoroddordun **çeti menen, calbıraktarı nebak kübülüp, arbayıp-tarbayıp turgan bak-daraktarga camınıp cürüp oturup, keçeegi terektin túbünö cetip toktodu**. "Karanlığın düşmesiyle İsmayıl köye doğru yöneldi, bostanların kıyısından, yaprakları artık çoktan dökülmüş, açılıp kalmış bağ bahçesine kapanıp, gezip oturarak dünkü kavak ağacının dibine gelip durdu." (ÇA1991. 65-34)

Tışında dele salabattuu körüngönü menen, oşo bizdin üygö kelgen mirzaların içinen kaday gana şumduktu körbödü deysin. "Dışından da azametli görünmesiyle beraber, şu bizim eve gelen mirzaların içinden ne hayret vericilerini görmedi ki dersin." (NB. 24-38)

El taalayı degendi kol menen karmap, murun menen cıttap, köz menen körüp, tiş menen tiştep, kadımkidey baykap körüğe bolobu? "Halkın talihi denen şeyi elle tutup burunla koklayıp, gözle görüp, dişle ısırıp, öylece eskisi gibi anlayıvermek mümkün mü?" (NB. 14-4)

Sonuç:

Karşılaştırılan lehçelerde, ismin vasita hali için edat kullanılmaktadır. ET. **birle** edatı Tat. **bélen** şeklinde gelişmiştir, biraz daha eski Tat. metinlerinde **bérle** şekli de vardır. Kırg. **menen** şekli ise gerileyici benzeşme ile **bilen** (< **birle-n**) şeklinden gelmektedir.

Bunların içinde, ekleşme yoluna giren sadece Kzk. şekillerdir: **-menen** şekli haplojei sonunda kısalmış ve **-men** şekli ortaya çıkmıştır. İşte bu, nisbeten daha eski **-menen** ile kısalmış **-men** şekilleri, ünlüyle biten kök ve gövdelerde kullanılırken, ünsüz uyumu sonunda, tonlulardan sonra **-benen/-ben** ve tonsuzlardan sonra da **-penen / -pen** şekilleri görülmektedir. Bunlara rağmen, bu Kzk. eklerde ünlü uyumunun olmadığı ve kalın sıra ***-pan/*-ban** vs. şekillerin bulunmadığına bakarak, ekleşmenin henüz tamamlanmadığını da söylemeliyiz.

Nihayet ET. **-n** vasita eki bugün Tat. **irtegésén** "ertesi gün" vs. gibi bazı sözlerde kalıplaşmış fonksiyonunu edata devretmiştir.

2.1.10. Eşitlik hali

İsim, fiilin kendisi gibi, kendisine benzer bir şekilde cereyan ettiğini göstermek için eşitlik halini alır. Demek ki eşitlik ekleri de bir eşitlik, gibilik, benzerlik ifade ederler. Aslında eşitlik ekleri Türk dilinde tıpkı vasita ekleri gibi işlekliliğini kaybedip çekim eki halinden çıkmak üzeredir.⁵¹¹

Eşitlik ekleri, karşılaştırılan bugünkü lehçelerin gramerlerinde isim çekimi içinde yer almamıştır. Halbuki aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, eşitlik için kullanılan ek veya edatlar, doğrudan doğruya ismin eşitlik çekimini yapmaktadırlar.

Tat. **Kéşe tuktamadi, aşıkmadı kapkagaça üz çayı bélen kildé de, başın da küterép karamıyça, şaltır-şoltır kiterép timér kapkanıñ biklerén açarga kéréshtë**.

⁵¹¹ TDB., 239.s.

"Adam durmadı, acele etmedi, kapıya kadar kendi halinde geldi ve başını kaldırıp bakmaksızın, şakır şukur, demir kapının kilitlerini açmaya girişti." (RM. 57-8)

Her öç yak stenarı idennen tüşemgeçe suzilgan kitap kişteleré bilep tora.
"Her üç taraftaki duvarı, yerden tavana kadar uzanan kitap rafları kaplamaktadır." (RM. 226-18)

Şul turıdan az gına, biş-altı süz söyliyim elé; gadetémçe az gına cırlıym elé, köyliym elé. "Buna dair, azıcık, beş altı söz söyleyeyim hele; âdetim üzere biraz şarkı söyleyeyim, türkü yakayım hele." (AT1990. 215-25)

Kzk. *Munıñ bəri kazaktıñ kazaktan baska javı jok, bittey nerseni bir ülken is kılğan kısıdey kuvangan bolıp, ana özgelerdi izalandırsam eken demek.* "Bunun hepsi, Kazak'ın Kazak'tan başka düşmanı yok, bit kadar şeyi, büyük bir iş yapan birisi gibi gururlanıp, başkalarını rahatsız etseydim keşke demektir." (AKKS. 175-22)

Mine, akboz üydiñ işinde ak jastıkka şıñtaptap jatıp ölgenşe, at üstinde er jigitşe ölüvdi oylap, ol alıs jolga kayta şıktı. "İşte boz çadırın içinde ak yastığa dayanarak yatıp ölmektense, at üstünde kahramanca ölmeyi düşünüp, yine o uzak yola çıktı." (SB. 21-39)

Kara-kök, tuñgıyık aspan, kün batıska takagan jerinde kızıl torgınday tolkındanıp, keybir jerinde kızuvlı örtiñ jalımday jaynaydı. Künniñ akırğı sevlesi tüşip turgan tav bastarı, köleñke baskan koñır jerdiñ altın şatırınday nurlanıp kızgıltanadı. "Koyu mavi, engin gökyüzü batıya yakın yerinde, kızıl ipek gibi dalgalanıp, bazen da kızgın bir ateşin alevi gibi parlıyor. Güneşin son ışığının düşmekte olduğu dağ başları, gölgeyle kaplanmış kahverengi topraktaki altın çadır gibi nurlanıp kızıla kesiyordu." (ME1. 70-6)

Kırg. *Kuru kıyaldın baarı ele uşunday emespi, obolu köñül ergitip payda bolup, anan köbünese işke aşpay kıyrıp kalat. Kuru kıyal degen oşol, cıtı çok güldöy, tamırı çok daraktay...* "Boş hayalin hepsi de böyle değil mi ki, önce yürek çarptırarak ortaya çıkıp, sonra da, çoğu zaman gerçekleşmeden yıkılıp kalır. Boş hayal denen şey, kokusu olmayan bir gül gibi, kökü olmayan bir ağaç gibi..." (ÇA1986. 14-20)

Stantsiyadan poyezdder nan-beri ötköndö gana sulk catkan tün, canktan çoçup oygongondoy bir saamga çukuruna tüşöt da, kayra oşol zamat orıdono catıp, çılık çümkünöt. Poyezdder ötüp ketkenden kiyin bir topko çeyin stantsiyada eç can cokatoy een tınçtıık öküm süröt. "İstasyondan trenler öteye beriye geçtiğinde, sakin duran gece, ışıktan korkup uyanmış gibi bir ara inilder ve tekrar o an, üstünü başını düzeltip başına kadar örtüyü çeker. Trenler geçip

gittikten sonra, bir müddet boyunca, istasyonda hiç bir can yokmuş gibi büyük bir sükunet hüküm sürer." (ÇA1991. 31-41)

Edilbay Kurkut da başkalarday ele col cumuşçusu, başkalarday ele aylık alat, başkalarday ele temir coldun kurama tamırı carımında turat. Birok bul üyde başka turmuş, taza, cank, canga cagımduu. Çayı dele başkalardıkınday biroq Edigeş çay emey bal içip oturgansıdı. "Edilbay Kurkut da başkaları gibi yol işçisi, başkaları gibi aylık alır, başkaları gibi demir yolunun müşterek evinde kalır. Fakat bu evde başka bir hayat, temiz, aydınlık, cana yakın. Çayı da yine başkalarının gibi, fakat Edigeş çay değil de bal içip oturmak istiyordu." (ÇA1983. 21-52)

Ar kim öz betinçe, öz erkinçe çaşap-iştep cürem degen aydo bolot, a çınında anın ar bir kıymıl-araketi cogorton kelgen komanda boyunça cüröt. "Herkes kendi halinde, kendi rahatlığında yaşayıp çalışayım diye düşünür, aslındaysa onun her davranışı, hareketi, yukarıdan gelen kumanda ile yürür." (ÇA1983. 24-18)

Mundagı çoñ stoldun, tamak içe turgan stoldun tereginde anın bir tuugandarınday, böböktöründöy bolup orunduktur turdu. Tektir taşka kono kalgan kuşarday bolup anın üstündö kişilerdin büktölö oturuşu közümö ön uçuradı. "Buradaki koca masanın, yemek yenen masanın etrafında, onun kardeşleri gibi, bebekleri gibi sandalyeler vardı. Yüksek bir kayaya tüneyip kalmış kuşlar gibi, onun üstünde, insanların çepeçevre oturuşu gözümde tuhaf geldi." (NB. 15-4)

Sonuç:

Eşitlik için ET. devresinden beri kullanıla gelen Tat. -ça/-çe; Kzk. -şa/-şe; Kırg. -ça/-çe şekilleri denktir. Kırg. -çol/-çö şekilleri ise dudak uyumu gereği sadece Kırg.'a hasır.

Bu ekin zaten eskiden beri az olan kullanım sıklığı, bugün daha da azalmış ve daha ziyade bir yapım eki olarak kalmış görünüyor. Bunun yanında, çekim fonksiyonunun eşitlik ekinden uzaklaşıp, benzerlik veya yer ve yön gösteren çekim edatlarına geçtiği de tespit edilebilir. (Tat. *kapka-ga-ça* – *kapka-ga kader* "kapıya kadar" vs.) ET. *teg* "gibi" edatını tamamen ekleştiren Kzk. ve Kırg.'da -ça/ -çe eklerinin çekim için kullanılmasının, Tat.'daki varlığından daha da az olduğu gözlenmektedir.

ET. *teg* "gibi" benzetme edatını bugün ekleşmiş halde Kzk. -*day/-dey*; -*tay/ -tey* Kırg. -*day/-dey*; -*tay/-tey* şeklinde görüyoruz, Kırg.'da fazla olarak yuvarlak ünlülü -*doyl/-döy*; -*toyl/-töy* türleri de vardır. Halbuki aynı edatın Tat.'da (*tik* "gibi") hiç ekleştirilmediği ve hatta kullanımdan düşerek arkaik bir unsur olarak kaldığı görülmüyor.⁵¹² Tat.'da benzetme edatı olarak bunun yerine *kébék* "gibi" (< *kibik* < *kibi ök*) şekli yaygındır.

⁵¹² TTAS.-III., 96.s. (ET. *teg* şekli sadece bazı zamirlerin eşitlik çekiminde ekleşmiştir: *andıy* "öyle", *mondıy* "böyle", *şundi* "şöyle" vb.)

2.1.11. Yön gösterme hali

Filil gerçekleştiği doğrultuyu gösteren yön eki de, vasita ve eşitlik ekleri gibi kalıplaşmıştır. Araştırma konumuz olan lehçelerde, cümlede çekimi artık edatla yapılan yön gösterme halinde, yönelme eki almış isimler, şu edatlarla birlikte kullanılır:

Tat.	<i>taba, taban</i>	<i>karşı</i>
Kzk.	<i>taman</i>	<i>karay</i>
Kırg.	<i>karata</i>	<i>karay közdöy</i>

Tat. *Min skamyaya alıp Raziyağa karşı utırdım.* "Ben iskemle alıp Raziya'ya karşı oturdum."⁵¹³ *Béznéñ uram tüben taba; alma tegetérge.* "Bizim sokak aşağıya doğru; elma yuvarlamak için." *Kéçkéne - kéçkéne kar öyémneréne oşşagan bödre ak bolıtlar kiçke taba gına küréneler.* "Küçük küçük kar yığınlarına benzeyen kıvrımlı ak bulutlar, ancak akşama doğru görünüyorlar."⁵¹⁴

Kzk. *Avır oydı köterip avırgan jan; kaygı, kasiret jüzine belgi salgan; Dèni tolık, bası ülken egindey-ak; seniñ de basıñ iyemek jerge taman.* "Ağır endişeyi kaldırıp ağır can; kaygı, hasret yüzüne işaret koymuş; tıpkı tohumu tam, başağı kocaman ekin gibi; senin de başın eğilmeli yere doğru."⁵¹⁵

Kırg. *Kanıbek menen Acar anı karata cönödü.* "Kanibek ile Acar ileri doğru gitti." *Koldu baştap, Mendırman, coonu karay cönödü.* "Mendirman, ordunun başında, düşmana karşı gitti." *Şaardı közdöy bet algan üç-tört maşınaga öñçöy mektep okuuçuların tüşüp alışkan.* "Şehre doğru yönelen üç-dört arabaya baştan başa mektep çocukları girivermiş."⁵¹⁶

2.1.12. Zamir Çekimi

Zamirler, aslen isim türünden sözler olmasına ve çekimleri de isim çekimi gibi olmasına rağmen, her çeşit nesneyi temsil ettiği için, kullanım sıklığı, her hangi bir isme nazaran çok daha büyük olan bu sözlerin, çekim esnasında kök değişmelerine uğradığı görülmektedir. Dilimizin eklenme sisteminin dikkat çekici bir istisnası olan zamirlerin çekimini, bu sebeple, burada ayrıca ele almayı gerekli gördük.⁵¹⁷

⁵¹³ TTAS, II., 65. s.

⁵¹⁴ TTAS, III., 7. s.

⁵¹⁵ Abay Tili Sözdüğü, 579. s.

⁵¹⁶ Kırgız Tilinin Sinonimler Sözdüğü, Frunze, 1984, 161. s.

⁵¹⁷ Bu değişmeler, zamirlerin bilhassa -l ve -n gibi yumuşak (sonant, sonor) seslerle biten türlerinde, daha çok görülmektedir. Bu sesleri Ses Bilgisi bölümünde en çok asimile olan sesler halinde görmüştük. Bunun yanı sıra men+ge > maña > Kzk. magan; ogan; sagan; bugan vs. gibi ileri derecede değişmelerin temelinde aykırılışmalar da vardır.

2.1.11.1. Şahıs Zamirlerinin Çekimi:

	yalın	ilgi hali	yükleme h.	yönelme h.	bulunma h.	çıkma hali
Tat. Kzk. Kırg.	<i>min</i> <i>men</i> <i>men</i>	<i>miném</i> <i>meniñ</i> <i>menin</i>	<i>miné</i> <i>meni</i> <i>meni</i>	<i>miña</i> <i>magan</i> <i>maga</i>	<i>minde</i> <i>mende</i> <i>mende</i>	<i>minnen</i> <i>menden</i> <i>menden</i>
Tat. Kzk. Kırg.	<i>sin</i> <i>sen</i> <i>sen</i>	<i>sinéñ</i> <i>seniñ</i> <i>senin</i>	<i>siné</i> <i>seni</i> <i>seni</i>	<i>siña</i> <i>sagan</i> <i>saga</i>	<i>sinde</i> <i>sende</i> <i>sende</i>	<i>sinnen</i> <i>senen</i> <i>senden</i>
Tat. Kzk. Kırg.	<i>ul</i> <i>ol</i> <i>al</i>	<i>arıñ</i> <i>onıñ</i> <i>anın</i>	<i>arı</i> <i>onı</i> <i>anı</i>	<i>arıa</i> <i>agan</i> <i>aga</i>	<i>arıda</i> <i>onda</i> <i>arıda</i>	<i>arınan</i> <i>onan</i> ~ <i>odan</i> <i>arıdan</i>
Tat. Kzk. Kırg.	<i>béz</i> <i>biz</i> <i>biz</i>	<i>béznéñ</i> <i>bizniñ</i> <i>bizniñ</i>	<i>bézné</i> <i>bizni</i> <i>bizni</i>	<i>bézge</i> <i>bizge</i> <i>bizge</i>	<i>béзде</i> <i>bizde</i> <i>bizde</i>	<i>bizden</i> <i>bizden</i> <i>bizden</i>
Tat. Kzk. Kırg.	<i>séz</i> <i>siz</i> <i>siz</i>	<i>séznéñ</i> <i>sizniñ</i> <i>sizniñ</i>	<i>sézné</i> <i>sizni</i> <i>sizni</i>	<i>sézge</i> <i>sizge</i> <i>sizge</i>	<i>sézde</i> <i>sizde</i> <i>sizde</i>	<i>sézden</i> <i>sizden</i> <i>sizden</i>
Tat. Kzk. Kırg.	<i>alar</i> <i>olar</i> <i>alar</i>	<i>alarıñ</i> <i>olarıñ</i> <i>aların</i>	<i>aları</i> <i>oları</i> <i>aları</i>	<i>alarga</i> <i>olarga</i> <i>alarga</i>	<i>alarıda</i> <i>olarıda</i> <i>alarıda</i>	<i>alardan</i> <i>olardan</i> <i>alardan</i>

2.1.11.2. İşaret Zamirlerinin Çekimi:

	yalın	ilgi hali	yükleme	yönelme	bulunma hali	çıkma hali
Tat. Kzk. Kırg.	<i>bu</i> <i>bul</i> <i>bu ~ bul</i>	<i>munıñ</i> <i>bunıñ-munıñ</i> <i>munıñ</i>	<i>munı</i> <i>bunı-munı</i> <i>munı</i>	<i>munıa</i> <i>bugan</i> <i>buga</i>	<i>munıda</i> <i>bunda</i> ~ <i>munda</i> <i>munıda</i>	<i>munınan</i> <i>budan</i> ~ <i>munınan</i> <i>munıdan</i>
Tat. Kzk. Kırg.	<i>şul</i> <i>sol</i> <i>uşul - uşu</i>	<i>şunıñ</i> <i>sonıñ</i> <i>uşunun</i>	<i>şunı</i> <i>sonı</i> <i>uşunu</i>	<i>şunıa</i> <i>sogan</i> <i>uşuga</i>	<i>şunıda</i> <i>sonıda</i> <i>uşunda</i>	<i>şunınan</i> <i>sonanı</i> ~ <i>sodanı</i> <i>uşundan</i>
Tat. Kzk. Kırg.	<i>ul</i> <i>ol</i> <i>al</i>	<i>arıñ</i> <i>onıñ</i> <i>anın</i>	<i>arı</i> <i>onı</i> <i>anı</i>	<i>arıa</i> <i>ogan</i> <i>aga</i>	<i>arıda</i> <i>onda</i> <i>arıda</i>	<i>arınan</i> <i>onan</i> <i>arıdan</i>

İşaret zamirlerinin bunlar dışında şu türleri de vardır: Tat. *méne* ~ Kzk., Kırg. *mına* (Kzk. *minav, mine*) "işte"; Tat. *ene* ~ Kzk. *ana (anav)* "işte"; Tat. *şuşı*; Kzk. *osı (osınav, sona, sonav)* ~ Kırg. *oşol (oşo)* "şu, işbu"; Tat. *tégé* ~ Kırg. *tigi (tigi)* "şu"; Kırg. *tee*; Kırg. *teetigi* "şu, tâ şuradaki"; Tat. *birgé* ~ Kzk. *bergi* ~

Kırg. *beregi* "şu, şuradaki".

Bu zamirlerin yukarıda örnekleri verilen hal çekimleri dışında (*teg* "gibi" > *-day / -dey*) eşitlik şekilleri de kullanılır: *bu* > Tat. *bolay - mondiy* – Kzk. *minaday* – Kırg. *munday - minday*; *şul* > Tat. *şulay - şundiy* – Kzk. *sonday - osınday* – Kırg. *uşunday*; *ul* > Tat. *alay - andiy* – Kzk. *onday - anaday* – Kırg. *anday*; *tégé* > Tat. *tégéley - tégéndiy* – Kırg. *tigindey*; *şuşı* > Tat. *şuşılay - şuşındiy*.

Ayrıca, yön kavramı edatlarla yapıldığı için (*üyge taba, kiçke kader* vs.) eski yön eki *-garu / -gerü* unutulmuş ve bazı zamirlerin de yapısında kalıplaşmıştır: Tat. *añar, moñar, şuñar* vs. Bu çekimlerde kalıplaşan *-ar/-er* eki, kendisine en yakın hal olan yönelme hali şeklinde anlaşılmaktadır.

2.2. FİİL ÇEKİM EKLERİ

Bu bölümde fiil çekimleri basit ve birleşik çekimler olarak iki başlık altında incelenmektedir. Basit çekimler hem şekil hem de zaman bildiren beş bildirme kategorisi ve (*görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, kesin şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman*) sadece şekil gösteren dört tasarlama kategorisinden (*emir, şart, istek, gereklilik*) meydana gelmektedir. Birleşik çekimler ise *hikâye, rivayet* ve *şart* şekillerinde ele alınmıştır.

2.2.1. BASİT ÇEKİMLER

2.2.1.1 Görülen Geçmiş Zaman

2.2.1.1.1 -dı Ekli Görülen Geçmiş Zaman

Bu çekim, yakın geçmişte başlayıp bitmiş bir hareketi ve konuşan için kesinlikle bilinen veya görülen bir fiilin varlığını bildirir.

ET.'de *-dı/-di*; *-tı/-ti*; *-du/-dü*; *-tu/-tü* şekilleri bulunan⁵¹⁸ ve Kıp. 'da da aynen devam eden⁵¹⁹ bu çekimin lehçelerdeki ek varyantları şunlardır:

Tat.	<i>-dı/-de</i> ; <i>-tı/-te</i>
Kzk.	<i>-dı/-di</i> ; <i>-tı/-ti</i>
Kırg.	<i>-dı/-di</i> ; <i>-tı/-ti</i> ; <i>-du/-dü</i> ; <i>-tu/-tü</i>

Kendi gramerlerinde, Tat. *kürélép ütken zaman* (görülen geçmiş zaman)⁵²⁰; Kzk. *anıq (aygaktı) ötken şak* (belli-kesin geçmiş zaman)⁵²¹ veya Kzk. *jedel ötken şak* (yakın geçmiş zaman)⁵²²; Kırg. *aykın ötken şak* (açık-kesin geçmiş zaman)⁵²³ terimleriyle adlandırılan bu çekim için, iyelik ekleri kaynaklı (2. tip) şu şahıs ekleri kullanılmaktadır:

	Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik 1.ş.	<i>-m</i>	<i>-m</i>	<i>-m</i>
2.ş.	<i>-ñ</i>	<i>-ñ</i>	<i>-ñ</i>
3.ş.	<i>ø</i>	<i>ø</i>	<i>ø</i>
çokluk 1.ş.	<i>-k</i>	<i>-k</i>	<i>-k</i>
2.ş.	<i>-gız</i>	<i>-ñdar; -ñızdar; -ñız</i>	<i>-ñar; -ñızdar-ñız</i>
3.ş.	<i>-lar</i>	<i>ø</i>	<i>-ş</i>

518 ETG., 80.s.; KBG., 92.s.; Maytn., 583.s.

519 KıpTG., 120.s.; Kutb., 136.s.

520 HTET., 241.s.

521 KKT., 328.s.

522 KazTG-1955., 158.s.

523 KırgTG., 247.s.

Görülen geçmiş zamanın her üç lehçede, şahıslara da bağlanmış örnek çekimleri şöyle yapılabilir:

Tat.	teklik	1.ş.	başla-dı-m	kit-té-m	kür-dé-m	oç-tı-m
		2.ş.	başla-dı-ñ	kit-té-ñ	kür-dé-ñ	oç-tı-ñ
		3.ş.	başla-dı	kit-té	kür-dé	oç-tı
	çokluk	1.ş.	başla-dı-k	kit-té-k	kür-dé-k	oç-tı-k
		2.ş.	başla-dı-gız	kit-té-géz	kür-dé-géz	oç-tı-gız
		3.ş.	başla-dı-lar	kit-té-ler	kür-dé-ler	oç-tı-lar
			"başlamak"	"gitmek"	"görmek"	"uçmak"

Kzk.	teklik	1.ş.	basta-dı-m	ket-ti-m	kör-di-m	uş-tı-m
		2.ş.	basta-dı-ñ	ket-ti-ñ	kör-di-ñ	uş-tı-ñ
		3.ş.	basta-dı	ket-ti	kör-di	uş-tı
	çokluk	1.ş.	basta-dı-k	ket-ti-k	kör-di-k	uş-tı-k
		2.ş.	basta-dı-ñdar;	ket-ti-ñder;	kör-di-ñder;	uş-tı-ñdar;
			basta-dı-ñızdar	ket-ti-ñızdar	kör-di-ñızdar	uş-ti-ñızdar
			basta-dı-ñız	ket-ti-ñız	kör-di-ñız	uş-ti-ñız
	3.ş.	basta-dı	ket-ti	kör-di	uş-tı	

Kırg.	teklik	1.ş.	başta-dı-m	ket-ti-m	kör-dü-m	uç-tu-m
		2.ş.	başta-dı-ñ	ket-ti-ñ	kör-dü-ñ	uç-tu-ñ
		3.ş.	başta-dı	ket-ti	kör-dü	uç-tu
	çokluk	1.ş.	başta-dı-k	ket-ti-k	kör-dü-k	uç-lu-k
		2.ş.	başta-dı-ñızdar	ket-ti-ñızdar	kör-dü-ñızdar	uç-tu-ñızdar
			başta-dı-ñar	ket-ti-ñar	kör-dü-ñar	uç-tu-ñar
			başta-dı-ñız	ket-ti-ñız	kör-dü-ñız	uç-tu-ñız
	3.ş.	başta-ş-tı	ket-i-ş-ti	kör-ü-ş-tü	uç-u-ş-tu	

Görülen geçmiş zaman çekimi için edebî eserlerden şu örnekler taranmıştır:

Tat. Bu kiñeşke şürelé de kündé kilmiyçe kiré

Kitté kuşkan cirge, atlap adımın iré-iré

Kuydı iltép avzın eçken bürenege barmagın

Kariém kürdéñmé indé yeş cégétneñ karmagın.

"Bu nasihate Şürelé de razı oldu, karşı çıkmadan; gitti istenilen yere, atıp adımını iri iri ; koydu uzatıp, ağzını açmış kütüğe parmağını; okuyucum gördün mü şimdi genç yiğidin tuzağını ?" (ATŞ. 204-91)

Üz bülmeséne kérép biklendé hem karavatka yöztüben kaplanıp, tınsız

kaldı Asiye. Şul revéşlé, şavlap-görlep torgan dónya kinet tınıp kaldı... Yılıysı kildé kızınñ, küñélé möldérép tulışkan idé. Emma küzlerénen yeş çıkmadı. "Kendi odasına girip kilitledi kapısını ve divana yüzükoyun kapanıp öylece hareketsiz kaldı Asiye. Böylelikle çağlayıp duran dünya birden bire duruldu... Ağlayası geldi kızın, içi dolmuştu. Ama gözlerinden yaş çıkmadı." (RM. 107-14)

Bügén 27'nçe gıyırvarda 1907'nçe yılda, Çistay törmesénen ipteşéméz Garif efendé Badamşın çıgarılıp ciberélgenge, kameramız irkénrek kaldı da, min yazarga totındım. "Bugün 27 Ocak 1907'de, Çistay Zindanından dostumuz Garif Badamşın Efendi çıkarılıp gönderildiğinden, hücremiz daha rahat kaldı da ben yazmaya tutundum. (Aİ. 21-1)

Min bu yazmalarımı tamamlay utiram. Kürşé bülmede radio kabızdılar. Anda yaña zaman avazı bélen sugarılgan klassik muzıka galibane yañırıp bülmené tudırdı. "Ben bu yazılarımı şimdi tamamliyorum. Komşu odadan radyo açtılar. Orada yeni zaman avazıyla sulanmış klâsik müzik, galibâne yankılanarak odayı doldurdu." (MM. 203-9)

Ul közné Cemil mektepké kilmedé. Anı nindidér bér uzgırçıga iyerép avıldan çıgıp kaçkan dip söyledéler. Küñélséz köñner başlandı, ul arada kış kérdé, kotoçkıç salkınarda bakçadagı almagaçlar şartlap yarıldı, öy astında bereñgé öşédé, aç büréler tönle salam tübelé abzarlarını tişép sankı buvıp yördéler. "O güz, Cemil mektebe gelmedi. Onun nasılsa oradan gelip geçen birine takılıp köyden çıkıp kaçtığını söylediler. Keyifsiz günler başladı, o arada kış geldi, korkunç soğuklarda bahçedeki elma ağaçları çatlayıp yarıldı, bodrumdaki patates dondu, aç kurtlar geceleyin saman tepeli ahırları delerek koyunları boğazlayıp durdular." (MM. 422-3)

Kzk. Añşı jıldamdatıp keyin şeginip kelip, boz jorganı kamşılap, dabıldı iñgaylap alıp, şaba jöneldi. Birer sekönttiñ şamasında kazdarga jakındap kelip karşıganı serpindetip laktııp jiberip, dabıldı kagıp-kagıp kaldı. "Avcı hızlanarak sonra da geri çekilerek boz küheylanı kamçılıyıp, davulu düzeltip koşturarak gitti. Bir saniye içinde kazlara yaklaşıp şahını salıp fırlatarak gönderdi, davulu çaldı." (ME1. 72-9)

Bizdi umittin, vèdende turmadıñ. Kalaga barıp eski közderdi körgen soñ kır esinnen şıgıp ketti. "Bizi unuttun, sözünde durmadın. Şehre gidip eski gözleri gördükten sonra, bozkır aklından çıkıp gitti." (ME1. 131-5)

Kuday sagan eñbek kılıp mal tabarlık kuvat berdi. Ol kuvattı adal kesip kılartık oringa jımsamaysın. Ol kuvattı orın tavıp sarıp kılardı bilertlik gılım berdi, onı okımsayın. Ol gılımdı okısa ugarlık akıl berdi... "Allah sana gayret edip mal kazanmak için kuvvet verdi. O kuvveti tam çalıştıracağın yere yöneltilmiyorsun. O

kuvveti, yerini bulup sarf etmeyi bilecek ilim verdi, onu okumuyorsun. O ilmi okuyunca anlayacak kadar akıl verdi." (AKKS.159-15)

Abay esikten kire, üyde otırgan ülkenđerge aşık davıspen aykın etip sèlem berdi. Ülkenđer de muniñ sèlemın davıstap aldı. "Abay kapıdan girerek çadırda oturan yaşlılara yüksek sesle, açık bir şekilde selam verdi. Büyükler de bunun selamını sesli olarak aldı." (ME4. 19-1)

<i>Küni-tüni oylanıp</i>	"Gece gündüz düşünüp
<i>Jazuvdan da jalıktım.</i>	Yazmaktan da bıktım.
<i>Gazet, kitap kolga alıp,</i>	Gazete kitap ele alıp
<i>Okuvdan da talıktım.</i>	Okumaktan da yoruldu.
<i>El tilime könbedi,</i>	Halk, dilime alışmadı,
<i>Jiladım da kamıktım.</i>	Ağladım ve üzüldüm." (Ş. 47-9)

Jarkırgan jıldızday èr jerde sıyrek jangan elektr şamdan artta kaldı da, poyezd kalıñ tutaskan karañğı tüñniñ kevdesine ünğip kirip ketti. "İşleyen yıldız gibi her yerde seyrek seyrek yanan elektrik lambaları geride kaldı ve tren iyice koyu karanlık gecenin içine, deşercesine girip gitti." (TA. 20-32)

Kırg. *Çöldün beti tañga cuuk arañ serüñdödü. Cer üstündö kibırgan makuluktar da üp baskan tündön kutulup çıkkanday sergiy tüştü.* "Bozkırın yüzü ancak şafağa yakın serinledi. Yer yüzünde hareket eden mahluklar da hava sıkıntısının bastığı geceden kurtulup çıkmışçasına hava almağa başladı." (ÇA1986. 8-28)

Baya küñü ayıldı el ayagı basılıp kalganda, Seyde tündöp İsmayıldın kirin cuudu. Tañ atkañça uktabay otko kaktap kurgatıp, erteñ menen erte suu apkelmekke sırtka çıktı. Eşikten attaganda ele kar kalıñ caap salganın köñüp, emnegedir özünçö cıyrıla tüştü, közü tunarıp köñülü aylandı. " Seyde bu günlerde, köyde el ayak çekildiğinde bile, gece boyunca İsmayıl'ın çamaşırlarını yıkadı. Tan ağarınca kadar uyumadan ateşte kurutup, sabahleyin erkenden su alıp gelmek için dışarı çıktı. Kapıdan geçerken yoğun bir kar yağdığını görüp, nedense, kendi kendine sıkıldı, gözü kararıp keyfi kaçtı." (ÇA1991. 39-11)

Kolhozduñ kay cumuşun bolso da iştedim. Balamdı çoñoyttım. Traktırçı boldu. Cakşı iştedi, alğan tıynı da durus. "Kolhozun hangi işi olsa da çalıştım. Çocuğumu büyüttüm. Traktörçü oldu. İyi çalıştı, aldığı para hak." (ÇA1991. 55-11)

Kelgen poyezdder ayrılıştı; biri ketti çığışka, biri ketti batışka. Borondu razyezddin temir colu dagı bir azga een kaldı. Terebel da eendey tüştü: Asmandagı cıldızdar badırayıp çoñoyo köründü. "Gelen trenler ayrıldılar; biri gitti doğuya, biri gitti batıya. Borondu hattının demir yolu, yine, bir müddet daha sessiz kaldı. Etraf da sakinleşmeye başladı: Gökyüzündeki yıldızlar büyüyor

gibi göründü." (ÇA1983. 12-22)

<i>Kaarduu zalim kolunan,</i>	"Kahhar zalim elinden
<i>Kaçıp çıktım kamaldan,</i>	Kaçıp çıktım zindandan
<i>Kaygırıp cürüp karıdım</i>	Kaygılanıp durarak kocaldım
<i>Akykatsız zamandan.</i>	Hakikatsız zamandan." (T. 136-5)

<i>Salam berdim sagınıp,</i>	"Selam verdim özleyip,
<i>Sanaadar cüröm cabıgıp.</i>	Kederli gezerim zayıflayıp.
<i>San oorugan emedey</i>	Sarılığa tutulmuş nine gibi
<i>Sanaa tartım kamıgıp.</i>	Dert çektim tasalanıp." (T. 205-13)

Sonuç :

Her üç lehçede de ET. devresinde iyelik eklerinden kalıplaşan şahıs ekleri kullanılmaktadır. Zaman eki bakımından; Tat. *i* ünlüsü sadece kök hecesinde bulunabileceğinden bütün yapım ve çekim eklerinin ve dolayısıyla görülen geçmiş zaman çekimi ekinin ön damak ünlülü türünde *é* (kapalı e) ünlüsü vardır. Bu bakımdan Tat. *-dé*; *-té* ön damak türleri Kzk. ve Kırg. *-di*; *-ti* ile denktir. Böylece her üç lehçenin ön damak ve arka damak ünlü taşıyan dörder şekli eşleşmektedir.

ET. ve Kıp. 'da yuvarlak ünlülü *-tu/-tü*; *-du/-dü* şekilleri olsa da dudak uyumu, bu devir eserlerinde tam değildi. Dudak uyumunu çok ileri götüren Kırg. tabii ki görülen geçmiş zaman çekiminde de bu yuvarlak ünlülü türleri korumuş ve bu haliyle Tat. ve Kzk.'dan ayrılmıştır.

Burada, Türkçenin en eski yazılı eserlerinden beri pek az değişmiş, görülen geçmiş zaman çekiminin, gerek zaman eki ve şahıs ekleri bakımından ve gerekse fonksiyonu bakımından, Tat., Kzk. ve Kırg. lehçelerinde de asıl yapısını koruduğu ortaya çıkmaktadır.

2.2.1.1.2. -gan Ekli Görülen Geçmiş Zaman

Kzk. ve Kırg. görülen geçmiş zaman çekiminde *-dı* eki yanında *-gan* sıfat-fiilini de kullanılmaktadır (krş. Tat. **Duyulan Geçmiş Zaman**). Kzk. *-gan* ekli görülen geçmiş zaman çekimi, Kazak gramerlerinde *-dı* ekli çekimle aynı başlık altında *anıq (aygaktı) ötken şak* (kesin geçmiş zaman)⁵²⁴ veya *bunıñı ötken şak* (kadim geçmiş zaman) diye adlandırılmış ve bu şeklin kesin geçmiş zaman bildirdiği zikredilmiştir;⁵²⁵ "*bardıq* şeklinden hareketin yakın bir zamanda yapıldığı anlaşılırken, *barganbız* şeklinde bu hareketin daha eski bir zamanda olduğu görülür."⁵²⁶

⁵²⁴ KKT., 328. s.

⁵²⁵ KazTG.-1955., 159. s.; KazTG.-1967., 198. s.

⁵²⁶ KKT., 325. s.; S. K. Kenesbayev.-N.B. Karaşeva, 332. s.

Kırgız gramerleri ise *-dı* ekli çekimi *aykan ötken şak* (açık-kesin geçmiş zaman) diye gösterirken, *-gan* ekli çekimi *calpı ötken çak* (genel geçmiş zaman)⁵²⁷ veya *belgisiz ötken çak* (belirsiz geçmiş zaman)⁵²⁸ diye adlandırmaktadır. Bu ek (*-gan*) ile yapılan çekim, hareketin geçmiş zamanda olduğunu genel olarak ifade ederken, onun yakın veya uzak bir geçmişte olup olmadığını belirtmez; ama fiilin gösterdiği oluş veya kılış, konuşan için şüphesizdir, açıkça bellidir.⁵²⁹ Kırg.'da geçmiş zamanın *-dı* ekli çekiminde hareketin gerçekliği ve inanılabilirliği ön plana çıkarılırken, *-gan* ekli çekimde ise hareketin önceden olduğu, işlenen fiilin hali, neticesi vurgulanır ve bu netice, dile alındığı şimdiki anda her hangi bir anlatım için kullanılır. Konuşan, bazen söz konusu hareketi kendi görmüş ve biliyormuş gibi hikâye edebilir.⁵³⁰

ET. devrinde geniş zaman ifadesi taşıyan bir sıfat-fiil olarak görülen ve yüklem teşkil etmeyen *-gan* eki⁵³¹, özellikle Çağ. devri eserlerinde geçmiş zaman fiil çekimi için kullanılmaya başlamıştır.⁵³² Altın Ordu devrinin eserlerinde, tıpkı Batı Türkçesinde olduğu gibi sadece sıfat-fiil fonksiyonuyla bilinen ve fiil çekimine girmeyen *-gan* ekinin⁵³³, bugünkü Kıpçak lehçelerinde (Tat., Kzk., Kırg. vd.), geçmiş zaman çekimiyle yüklem teşkili için kullanılması, Çağatay yazı dilinin mirasından olmalıdır.

Kıpçak edebî dilinin alanında, XVI. asırda başlayan Rus işgali, bu alandaki bütün kültür merkezlerini dağıttığı için, Kıp. yazı geleneğinde büyük bir kopuş olmuş ve en azından, XIX. asır sonlarına kadar devamlılığı olan Çağatay edebiyat dilinin Kıpçak alanındaki tesirlerinden biri olarak, Kıp. *-miş* sıfat-fiili zayıflamış ve giderek de yerini *-gan* sıfat-fiiline bırakmaya başlamıştır.⁵³⁴

Geçmiş zaman çekiminde kullanılan *-gan* ekinin lehçelerdeki varyantları ve şahıs ekleri (1. tip) şunlardır:

Tat.	<i>-gan/-gen ; -kan/-ken</i>	
Kzk.	<i>-gan/-gen ; -kan /-ken</i>	
Kırg.	<i>-gan/-gen ; -kan /-ken</i>	<i>-gon /-gön ; -kon /-kön</i>

	Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik	1.ş.	<i>-min</i>	<i>-min — -m</i>
	2.ş.	<i>-siñ</i>	<i>-siñ</i>
	3.ş.		
çokluk	1.ş.	<i>-biz</i>	<i>-biz</i>
	2.ş.	<i>-siz</i>	<i>-siñdar ; -sızdar ; -siz</i>
	3.ş.	<i>-nar</i>	<i>-ş-</i>

-gan ekli çekim Kzk. ve Kırg.'da şahıslara şöyle bağlanabilir⁵³⁵:

Kzk.	teklik	1.ş.	<i>al-gan-min</i>	<i>kel-gen-min</i>	<i>köş-ken-min</i>	<i>jap-kan-min</i>
		2.ş.	<i>al-gan-siñ</i>	<i>kel-gen-siñ</i>	<i>köş-ken-siñ</i>	<i>jap-kan-siñ</i>
		3.ş.	<i>al-gan</i>	<i>kel-gen</i>	<i>köş-ken</i>	<i>jap-kan</i>
çokluk		1.ş.	<i>al-gan-biz</i>	<i>kel-gen-biz</i>	<i>köş-ken-biz</i>	<i>jap-kan-biz</i>
		2.ş.	<i>al-gan-siñdar</i>	<i>kel-gen-siñder</i>	<i>köş-ken-siñder</i>	<i>jap-kan-siñdar</i>
			<i>al-gan-sızdar</i>	<i>kel-gen-sızder</i>	<i>köş-ken-sızder</i>	<i>jap-kan-sızdar</i>
		3.ş.	<i>al-gan-sız</i>	<i>kel-gen-sız</i>	<i>köş-ken-sız</i>	<i>jap-kan-sız</i>
			<i>al-gan</i>	<i>kel-gen</i>	<i>köş-ken</i>	<i>jap-kan</i>
			"almak"	"gelmek"	"göçmek"	"kapatmak"

Kırg.	teklik	1.ş.	<i>ce-gen-min</i>	<i>oku-gan-min</i>	<i>oo-gon-mun</i>	<i>tök-kön-mün</i>
			<i>ce-ge-min</i>	<i>oku-ga-min</i>	<i>oo-go-mun</i>	<i>tök-kö-mün</i>
			<i>ce-ge-m</i>	<i>oku-ga-m</i>	<i>oo-go-m</i>	<i>tök-kö-m</i>
		2.ş.	<i>ce-gen-siñ</i>	<i>oku-gan-siñ</i>	<i>oo-gon-suñ</i>	<i>tök-kön-suñ</i>
		3.ş.	<i>ce-gen</i>	<i>oku-gan</i>	<i>oo-gon</i>	<i>tök-kön</i>
çokluk		1.ş.	<i>ce-gen-biz</i>	<i>oku-gan-biz</i>	<i>oo-gon-buz</i>	<i>tök-kön-büz</i>
		2.ş.	<i>ce-gen-siñer</i>	<i>oku-gan-siñar</i>	<i>oo-gon-suñor</i>	<i>tök-kön-suñor</i>
			<i>ce-gen-sızder</i>	<i>oku-gan-sızdar</i>	<i>oo-gon-suzdor</i>	<i>tök-kön-süzdor</i>
		3.ş.	<i>ce-ş-ken</i>	<i>oku-ş-kan</i>	<i>oo-ş-kon</i>	<i>tök-ü-ş-kön</i>
			"yemek"	"okumak"	"eğilmek"	"dökmek"

Görülen geçmiş zamanın *-gan* ekli çekimi için edebî eserlerden alınan örnekler aşağıda verilmiştir:

Kzk. *Budan bir jil burın Rebiganiñ küyevi ölgen. Jas keliñşek kosagınan ayrılgan soñ, jılav men kaygıda karalı jilin ötkizgen.* "Bundan bir yıl evvel Rebiga'nın kocası öldü. Genç kadın eşinden ayrıldıktan sonra, ağlaya ağlaya acılı yılını geçirdi." (ME1. 75-34)

⁵³⁵ Tat. çekim için bk. Duyulan Geçmiş Zaman

⁵²⁷ KırgTG., 248.s.

⁵²⁸ AKT., 174.s.

⁵²⁹ KırgTG., 248.s.

⁵³⁰ AKT., 174.s.

⁵³¹ ETİ., 77.s. ; KBG., 172.s.

⁵³² ÇEK., 132.s.

⁵³³ Kulb., 162.s.

⁵³⁴ krş. M. Tomanov-1988, 229.s.

Osi kezde konak üyge jetip kalgan Jirenşe, atın tastay berip, tazı iytin moyınan ustap **tura kalgan**. "O arada konuk evine gelip kalan Jirenşe, atını serbest bırakıp tazı itini boynundan tutup durdu." (ME4. 45-35)

Bir sèt Ulbosınnıñ bul kılığın onıñ aşık, akjarkın, adamga sengiş minezinen şıgar dep te **oylaganmın**. " Bir ara, Ulbosın'ın bu hareketini onun açık, insana güven veren mizacından çıkıyor diye düşündüm." (İE. 28-22)

Özi alpıstarga kelip kalgan orta boylı, mıgım, ülken koy közdi, jazık mañdaylı adam. Bir kezdegi suluv jüzin ejim **baskan**. Tolkindala keyin kulagan uzın şaşı kök buvıñıl **tartkan**. "Kendisi altmışına gelmiş orta boylu, güçlü, kocaman kahve rengi gözlü, düz alınlı bir adam. Bir zaman güzel olan yüzü kırıksıklarla doldu. Dalgalanarak uçuşan uzun saçına ak düştü." (İE.211-4)

Kırg. Moyunkumdun meykinine kış **tüşkön**. Carım çölgö okto-tekte bir tüşçü kalın kar caap, melmildegen keñ talaanı ak mataga orop **salgan**. "Moyunkum'un düzlüğüne kış indi. Yarım bozkıra arada sırada inen kalın bir kar yağıp, sakinleşmiş geniş bozkırı ak bir kumaşa sarıverdi." (ÇA1986. 14-24)

Uşu maalda Tıñç okeyandın tündük keñdiklerinde tañ atıp, kün kılayıp, saat segizge **karagan**. Köz cetpey melmildegen uluu tuncuroonun betine nur çağılışkan carıkçılık **cayılıp kelatkan**. "O anda Pasifik okyanusunun gece derinliklerinde tan atıp güneş belirirken saat sekize yaklaştı. Göz alabildiğine geniş, sessiz, koca sükunetin yüzüne nur getiren aydınlık yayılmağa başladı." (ÇA1983. 26-8)

Agası eköo bir colu uşu kodiktin ayınan **uruşup da ketişken**. Agası inisin töpöştöp, kayra apasınan **caza tartkan**. Oşondon kiyin Sultanmurat er bolsoñ özün üyrötüp al dep karabay **koygon**. "Ağabeyiyle ikisi, bir kere şu taydan ötürü kavga ettilerdi. Ağabeyi kardeşini hırpalayarak yine teyzesinden cezasını da aldı. Ondan sonra Sultanmurat, erkeksen kendin öğret bakalım diye bırakıverdi" (ÇA1984. 12-34)

Bul okuya mindan bir neçe cıl başta **bolgon**. Caydın toluk kezi. Aydarkul kolu boş, ar kimdin 'sütün saap içip cünün kırkıp alıp bağıp ber' degen birin-ekin malına özünün malın koşup, çuktap alıp, **caylooda olturgan**. "Bu vakia bundan birkaç yıl evvel olduydu. Yazın tam ortası. Aydarkul eli boş, birisinin 'sütünü sağıp içerek, yününü kırkıp bakıver' dediği bir iki hayvanına kendi hayvanını da katarak sürü yapıp gütmeye koyuldu." (MM. 221-25)

Karmap bergen zalimdin
Camandık kıldım kimine ?
'Cakşılap bizdi aytpayt' dep
Cazgamın kızıl tilime.

"Yakalayıveren zalimin
Kötülük kıldım kimine ?
'Güzlerce bizden söz etmez' diye
Yazdım kızıl dilime." (T. 100-11)

Sonuç:

Her üç lehçede de ET. devresinde şahıs zamirlerinden kalıplaşan 1. tip şahıs ekleri kullanılmıştır.

Zaman eki bakımından, lehçeler arasındaki en büyük fark, *-gan* ekli çekimin Tat.'da duyulan geçmiş zamanda, Kzk. ve Kırg. içinse görülen geçmiş zamanda kullanılmasıdır.

Düz ünlülü *-gan/-gen* ; *-kan/-ken* şekilleri her üç lehçe için de ortakken, dudak uyumu gereği yuvarlak ünlülü *-gon/-gön* ; *-kon/-kön* varyantlarını da kullanan Kırg. bu bakımdan farklıdır.

Kırg. *-gan* ekinin sadece t.1.ş. çekimi için bir kısalma görülüyor. Ekin sonundaki *-n* ünsüzüyle şahıs eki *-mın*'ın ilk ünsüzü arasındaki asimilasyon bu kısalmaya sebep olmuştur: *-gan-mın* > **-gam-mın* > *-ga-mın*. Bu şekillerin sadece konuşma dilinde veya ağızlarında değil, edebî dilde de sık sık kullanıldığı belirtilmektedir.⁵³⁶ Kırg. çekimdeki bu kısalma Tat. ve Kzk.'da yoktur.

Dilimizin ET. devresinden beri bilinen *-gan* sıfat-fiili, Kıpçak lehçelerinin tipik bir eki olarak fiil çekimine de katılmıştır. Ancak bu çekimle, Tat.'da sonradan öğrenilen bir geçmiş zaman gösterilirken, Kzk. ve Kırg.'da ise görülen veya iyi bilinen kesin bir geçmiş zamana işaret edilmiştir. *-gan* ekli çekim, bu fark dışında, tarihi boyunca ve bu lehçeler arasında esasen az değişmiştir.

2.2.1.1.3. -atın Ekli Görülen Geçmiş Zaman

Bu sıfat-fiil bugünkü Kıpçak lehçelerinden sadece Kzk.'ın kullandığı bir ektir ve dolayısıyla sadece Kzk.'da bir geçmiş zaman çekimi olarak vardır.

-atın sıfat-fiili aslında yeni bir ektir ve tarihî olarak da birleşik fiil kuruluşuna dayanır: *bar-a tur-gan* >> *baratın* vs. Görüldüğü gibi, bu birleşik fiilde asıl fiil ünlü zarf-fiili ile devamlılık bildiren *tur-* yardımcı fiiline bağlanmış ve nihayet buna *-gan* sıfat-fiili eklenmiştir. Nitekim bu kuruluşun gelişen *-atın* eki de, bu *-gan* sıfat-fiili dolayısıyla geçmiş zaman ifade etmektedir. Ancak bu eski kuruluşu bağlayan ünlü zarf-fiili ve hareketin sürdürdüğünü gösteren *tur-* yardımcı fiili de *-atın* ekine bir geniş zaman ifadesi yüklemiştir.

⁵³⁶ bk. Kırg., 250.s.

-a *tu-gan* // -a *dur-gan* // > -a *tu(r)-gan* > a *tu-gın* > *atın* şeklinde gelişen ek⁵³⁷, işte hem bu devam eden hareketten (-a *tu(r)-*) ötürü geniş zaman ifadesi, hem de -*gan* eki dolayısıyla tamamlanmış bir hareket, yani geçmiş zaman yükü taşıdığı için, bizim "geniş zamanın hikâyesi" olarak anlayıp tercüme edebileceğimiz bir fiil çekimini teşkil etmektedir.

Kazak gramerlerinde bu anlattığımız özelliğinden ötürü, -*atın* ekli çekim "avispalı ötken şak" (değişken geçmiş zaman)⁵³⁸; *avispalı keler şak* (değişken gelecek zaman)⁵³⁹ veya *dagdılı ötken şak* (âdet ifadeli geçmiş zaman)⁵⁴⁰ diye adlandırılmaktadır. Bu terim de onun, metne bağlı olarak sadece geniş zaman bildirmesi veya geçmişte kalan bir devamlılığı veya alışkanlığı ifade etmesi dolayısıyla verilmiştir.⁵⁴¹ Bu ek sıfat-fiil olarak da, fiil çekim eki olarak da, geçmişte olan bir hareketi şu anda olmuş gibi kesin ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde anlatmak, inandırmak için kullanılır; şimdiki zaman veya geniş zaman ifadesine nisbeten daha az rastlanır.⁵⁴²

Kzk. -*atın* eki bir sıfat-fiil olmasından ötürü, geçmiş zaman fiil çekiminde 1. tip şahıs zamiri kaynaklı şahıs eklerini kullanmaktadır. Ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra -*atın/-etin* şekli kullanılır. Ünlüyle biten fiillerden sonra yardımcı ünsüz ilâvesiyle -*y-atın* şekli beklenirken bunda da bir kısalma olmuş ve ünlüyle biten kök ve gövdelerde -*ytin/ -ytin* şekli eklemiştir.

Sadece Kzk.'da kullanılan bu ekte şahıslara bağlanmış şu örnekler verilebilir:

Kzk.	teklik	1.ş.	aş-atın-min	je-ytin-min	kül-etin-min	ör-etin-min
		2.ş.	aş-atın-siñ	je-ytin-siñ	kül-etin-siñ	ör-etin-siñ
		3.ş.	aş-atın	je-ytin	kül-etin	ör-etin
	çokluk	1.ş.	aş-atın-bız	je-ytin-biz	kül-etin-biz	ör-etin-biz
		2.ş.	aş-atın-siñdar	je-ytin-siñder	kül-etin-siñder	jör-etin-siñder
			aş-atın-sızdar	je-ytin-sızdar	kül-etin-sızdar	ör-etin-sızdar
			aş-atın-sız	je-ytin-sız	kül-etin-sız	ör-etin-sız
		3.ş.	aş-atın	je-ytin	kül-etin	ör-etin
			"açmak"	"yemek"	"gülmek"	"örmek"

⁵³⁷ M. Tomanov-1988, 231.s.

⁵³⁸ KazTG.-1955., 162.s.; KazTG.-1967., 199.s.

⁵³⁹ KazTG.-1967., 200.s.

⁵⁴⁰ KKT., 68.s.

⁵⁴¹ KKT., 325-326.s.; KazTG.-1955., 162.s.

⁵⁴² KKT., 302.s.

Şimdi de Kzk. edebî eserlerden taranmış -*atın* çekimli örnekleri verelim:
Kzk. - *Bu kız degen şirkın, özi, körüvge kelgende, şetinen jaksı bolıp körinetin.* "Bu kız denen zavallı, aslında, görmeğe geldiğimizde uzaktan güzel olarak görünüp durdu (görünüyordu)." (ME1. 105-35)

Soniñ işinde esirese jaksı terbiyeli kız, jaksı minezdi kız adal, momın kedey kızı boladı deytinbiz. "Şunun içinde bilhassa iyi terbiyeli kız, güzel huylu kız, tam ağır, yavaş bir fakir kızı olur deyip durduk (derdik)." (ME1. 106-34)

Köktem men küz vakıttarında, jılında eki ret osı jerlerge Kunanbay avıldarı kelip konıp, uzak vakıt otırıp, jaylap ta ketetin. "Bahar ve güz mevsimlerinde, yılda iki defa bu topraklara Kunanbay avılları gelip konaklayarak uzun vakit kalıp yazı geçirir giderdi." (ME4. 11-36)

Tipti, bılırtı bokıravda, küzem üstinde kalaga okuvga ketkende dël osı konıstan, Esembaydan ketken bolatın. Sonda tayga şapkan, asık oynagan, kurbı balalarınen jayav jarıs jasap, asır salgan eñ soñğı bir ıstık konıs osı bolatın. "Bilhassa, geçen yıl Kasım ayında, tam koyunların kırpıldığı zamanda şehre okumağa giderken işte bu köyden, Esembay'dan gitmiş olurdu. Burada taya bindiği, aşık oynadığı, yaşıtı çocuklarla yürüme yarışı yapıp, koşturup eğlendiği en sonuncu sıcak köy bu olurdu." (ME4. 11-40)

Abaydıñ öz ejesinen baska eşkimnen estimigen jin. Birak keri ejesiniñ özindey sonşalık jakın, ıstık, süyikti jin. Kışkentay küninde Abay özi de keş sayın osı jirdiñ terbevimen uyıktaytın. "Abay'ın kendi ninesinden başka hiç kimседен işitmediği türkü. Hem yaşlı ninesinin bizzat kendisi gibi öylesine yakın, sıcak sevgili türküsü. Küçücük vaktinde Abay da her gece bu türkünün (ninninin) sallamasıyla uyurdu." (ME4. 94-15)

Erjan osılay oylaytın. Birak, bul oydıñ özinen burın da talay jas komandırlerdi eliktirgenin jëne keyin de eliktire bererin bilmeytın. "Erjan öyle düşünüyordu. Fakat bu fikrin kendisinden evvel de pek çok genç subayı meşgul ettiğini ve daha sonra da meşgul edeceğini bilmiyordu." (TA. 9-1)

Sonuç:

-*atın* ekli geçmiş zaman, karşılaştırılan lehçeler içinde sadece Kzk.'da vardır. Tarihi olarak -a *turgan* kuruluşlu birleşik fiile dayanan bu çekim, Tat. ve Kirg.'da bu şekilde eklenmemiştir. Bu haliyle Kzk. -*atın* sıfat-fiili ve onun teşkil ettiği geçmiş zaman çekimi diğer iki lehçeden ayrılmaktadır.

2.2.1.1.4. Âdet İfadeli Geçmiş Zaman

Bir fiilin geçmişte devamlı yapılageldiğini, bunun uzun zaman süren bir alışkanlık olduğunu göstermek için, sadece Kırg.'da -çu ekiyle bir geçmiş zaman çekimi kullanılmaktadır. Diğer iki lehçede ise bu devamlılık veya alışkanlık kavramı için yapım ekleri veya yardımcı fiillerden faydalanılır (Tat. *bak-kala-di-m* ; *bağıp tordım* "bakıp durdum" vs.).

Sadece yuvarlak ünlülü -çul-çü ekleriyle yapılan bu geçmiş zaman çekimine, tarihî lehçelerde rastlamıyoruz. Muhtemelen, fiil isminin birleşik fiil kuruluşu ile geniş zamanda bildirilmesi, bu çekimin esasını teşkil etmiş olmalıdır: **kör-ü-g-çü erür men* // *kör-ü-g-çü men* > *körüvçü men* > Kırg. *körü-çü-mün*.

Ancak, -g-çı yapım ekiyle tarihî olarak bağı olsa da, Kırg. -çul-çü zaman eki, bugün kesin bir geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır. Zaten Kırg. yapım ekinin -çıl-çi ; -çul-çü şeklinde dört varyantı olmasına rağmen, geçmiş zaman çekim eki sadece yuvarlak ünlülü olmakla ayrılır.

Bu çekim, aslen bir isim şekline dayandığı içi tabii olarak, şahıs zamirlerine dayanan 1. tip şahıs ekleriyle kurulmaktadır.

Kırgız gramerinde bu çekim hakkında anlatılan dikkat çekici bir husus da şöyle özetlenebilir: "Kırg. fiil isimleri olan *baruuçu*, *kelüüçü* gibi örneklerle *barçu*, *kelçü* gibi âdet ifadeli geçmiş zaman çekimi arasında hem şeklen hem anlamca fark vardır. Fakat geçmiş zaman çekiminde bazen fiil gövdesiyle çekim eki arasında *i* ve *ü* ünlüleri türeyebilir: *catçu* > *catıçu* vs. Zaten sadece yuvarlak ünlülü türleri olan âdet ifadeli geçmiş zaman çekim ekinin gerileyici benzeşme yoluyla bu türeme ünlüyü de dudak uyumuna sokması, tamamen fiil isimleriyle denk bir şekli ortaya çıkarmış olur: *barçu* > *barıçu* > *baruuçu* > *baruuçu* ; *kelçü* > *kelüüçü* > *kelüüçü* vs." ⁵⁴³

Burada her ne kadar ses türemesi dolayısıyla bir karışıklıktan söz edilse de, bizce, fiil isimleriyle aynılaşan *kelüüçü*, *baruuçu* gibi çekimli fiilleri, yeni türemeler değil, tam aksine, bu çekimin tarihî esasını oluşturan fiil isimlerinin hatırası olarak düşünmek gerekir. Bugün de Kırg.'da yüklem teşkil eden fiil isimleri anoloji yoluyla geçmiş zaman çekimi yanında yaşamış olabilir. Dolayısıyla bu gelişme, yapılan alıntıda olduğu gibi değil de, (isim bildirme) *al kelüüçü (turur)* > (Kırg. geçmiş zaman fiil çekimi) *al kelçü* ~ *al kelüüçü* (arkaik) şeklinde gösterilebilir.

Bu çekimin olumsuz şeklinde *emes* unsurunun kullanılması da (*barçu emes*, *oynoçu emes* vs. ⁵⁴⁴) onun tarihî olarak çok yeni bir devirde, fiil ismi bildirme aslından Kırg.'da geçmiş zaman fiil çekimine geçtiğinin işaretidir.

⁵⁴³ KırgTG., 253-254.s.
⁵⁴⁴ AKT., 176.s.

Burada, olumsuzluk için, normal bir fiil çekimindeki gibi, *bar-ma-çu-mun* şekli beklenirdi ama bu yoktur.

Kırg. âdet ifadeli geçmiş zaman çekiminin şahıslara bağlanmış örnek çekimleri ve edebî eserlerden yapılan alıntılar şunlardır:

Kırg.	1. 1.ş.	işte-çü-mün	çık-çu-mun	üz-çü-mün	ut-çu-mun
	2.ş.	işte-çü-suñ	çık-çu-suñ	üz-çü-suñ	ut-çu-suñ
	3.ş.	işte-çu	çık-çu	üz-çü	ut-çu
	ç.1.ş.	işte-çü-büz	çık-çu-buz	üz-çü-büz	ut-çu-buz
	2.ş.	işte-çü-suñör	çık-çu-suñor	üz-çü-suñör	ut-çu-suñor
		işte-çü-süzdör	çık-çu-suzdor	üz-çü-süzdör	ut-çu-suzdor
		işte-çü-süz	çık-çu-suz	üz-çü-süz	ut-çu-suz
	3.ş.	işte-ş-çü	çık-ı-ş-çu	üz-ü-ş-çü	ut-u-ş-çu
		"işlemek"	"çıkılmak"	"koparmak"	"kazanmak"

Kırg. *Vertolyotçular erteden beri çoğultup aydagan maksatı da uşul bolçu. Bu cerde kütüp turgandar mergender dele emes, kadimki ele kırp-coyçu atkıçtar bolçu.* "Helikopterliilerin sabahtan beri güttükleri maksatları da hep buydu. Burada bekleyip duranlar avcılar değil de, daha eskiden, iz süren nişancılar olurdu hep." (ÇA1986. 18-2)

Edigey bul stantsiyanın koyon catagina çeyin bilçü. Stantsiyanın cakasındaki kiçinekey ayıldı taanışı bar ele, oşonon üyünö cönödü. "Edigey bu istasyonu tavşan yuvasına kadar bildirdi. İstasyon tarafındaki küçükçe köyde bir tanıdığı vardı, onun evine gitti." (ÇA1983. 34-6)

Musakundun ölümü anı abdan katuu oygo salıp koydu. Kezek emi özünö kelatkan bolçu. "Musakun'un ölümü onu iyice derin düşünceye salmıştı. Sıra şimdi kendisine gelir gibi oluyordu." (MM. 230-21)

Okuudan tarkagan caykı maalda biz bir top baldar bolup balapan alabız dep uşul cerge kelçübüz. "Okumaktan ayrıldığımız yaz vaktinde biz bir grup çocuk olarak kuş yavrusu alınız diye hep bu yere gelirdik." (ÇA1963. 149-37)

Sonuç:

Kırg. -çul-çü ekiyle yapılan âdet ifadeli geçmiş zaman çekimi, diğer iki lehçede yoktur. -i-g-çı > -vçı gelişmesiyle kalıplaşan filden isim yapma eki, her üç lehçede de kullanılmasına rağmen, bu yapım ekinin, giderek, geçmiş zaman fiil çekimine katılması (*okuvçumun* "okuyucuyum" > *oku-çu-mun* "hep okurdum" vs.) sadece Kırg.'a has bir durumdur.

2.2.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman

2.2.1.2.1. -p Ekli Duyulan Geçmiş Zaman

Bu çekim, konuşan tarafından görülmeyen ve varlığı sonradan öğrenilen bir fiilin geçmiş zamanda olup bittiğini ifade eder.

Aslında sıfat-fiilli şekillerin yardımcı fiille bildirilmesinden, yani birleşik fiil kuruluşundan, nasıl geçmiş zaman çekimi için faydalanılmışsa⁵⁴⁵, "fiil + -p + yardımcı fiil" şeklindeki zarf-fiilli kuruluş da eskiden beri, duyulan geçmiş zaman çekimine esas olmuştur.

Batı Türkçesi başında *yazupvan*, *gelüpsin*, *girüpdür* gibi şekilleri kullanılan ve bugün daha çok Azeri alanında yayılan bu çekim duyulan geçmiş zaman için *-miş* sıfat-fiilli yanında ikinci bir türü oluşturmuştur.⁵⁴⁶

kılıp turur men
kılıp turur sen
kılıp turur (ol)
kılıp turur biz
kılıp turur siz
kılıp turur (olar)

şeklinde, zarf-fiilinin geniş zamanda çekilmiş yardımcı fiile bağlanması esasına dayanan bu kuruluş, 1. ve 2. şahıslarda yardımcı fiilin, 3. şahıslarda da şahıs zamirinin tasarruf edilmesiyle eklenmiş ve Çağ. 'da,

kılıptur mén
kılıptur sén
kılıptur / durur / turur
kılıptur biz
kılıptur siz
kılıpturlar

şeklini alarak, tesirleri şimdiki anda da devam eden, geçmişte tamamlanmış bir hareketi ifade etmiştir.⁵⁴⁷

Kıp. eserlerde ise *kelip-tir-men*, *bilip-tir-sen*, *turup-tur* gibi örnekler *-miş* sıfat-fiilli şekillerle yan yana "duyulan geçmiş zaman" çekiminde kullanılmıştır.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ bk. -gan Ekli Duyulan Geçmiş Zaman

⁵⁴⁶ TDB., 301.s.

⁵⁴⁷ ÇEK., 138.s.

⁵⁴⁸ KıpTG., 124.s.

-p zarf-fiilli duyulan geçmiş zaman çekimi bugünkü Kıpçak lehçelerinde de devam etmektedir. Duyulan geçmiş zaman çekimini *-gan* sıfat-fiilliyle yapan Tat. 'da *-p* gerundumlu çekim, yazı dilinde kullanılmayan fakat ağızlarda çok yaygın olarak yaşanan bir kuruluşur:

min barpmın *béz barpbız*
sin barpsın *siz barpsız*
ul bargan *alar bargan(nar)*

şeklinde yapılan bu çekim, Tat.'ın Mişer, Nokrat, Sérkaç, Melekes, Kuznetsk, Hvalin gibi pek çok ağızında görülmektedir.⁵⁴⁹ Bu örnek çekimden de anlaşıldığı gibi *-p* ekli çekim Tat. ağızlarında da sadece 1. ve 2. şahıslarda kalmış ve 3. şahıs, Tat. yazı dilinde olduğu gibi *-gan* ekini kullanmıştır.

Duyulan geçmiş zaman çekimi Tat. yazı dilinde *-gan* sıfat-fiilliyle teşkil edilirken, Tat. ağızlarında canlı olan *-p* zarf-fiilli çekim Kzk. ve Kırğ. yazı dillerinde de duyulan geçmiş zaman çekimini yapmaktadır.

Tat. *neticelé ütken zaman* (neticeli geçmiş zaman)⁵⁵⁰ veya *kürélmüy ütken zaman* (görülmeden geçmiş zaman)⁵⁵¹; Kzk. *tanık (aygaksız) ötken şak* (duyulan-şahitsiz geçmiş zaman)⁵⁵² veya *buringı ötken şak* (kadim geçmiş zaman)⁵⁵³; Kırğ. *kapıskı ötken çak* (beklenmedik geçmiş zaman)⁵⁵⁴ diye adlandırılan duyulan geçmiş zaman çekimi Kazak ve Kırğız gramerlerinde de "olmuş bir hareketi, bir fiili, konuşanın bizzat görmediğini fakat birinin anlatmasıyla veya daha sonra görme, okuma, sorma veya işitme yoluyla öğrendiğini ifade eder" diye tarif edilmektedir.⁵⁵⁵ Bir başka anlatımla, "fiilin geçmişte olduğu konuşanın aklından çıkmış ve ancak konuşma esnasında birden hatırlanmış veya o anda öğrenmiştir; zaten bu hareketin gerçekten olup olmadığı bilgisi de, o anda konuşan için gerekli değildir."⁵⁵⁶

-p zarf-fiilli duyulan geçmiş zaman Kzk. ve Kırğ.'da şu zaman ekleriyle yapılır:

Tat. (ağız)	-p
Kzk.	-p ; -ptı (sadece 3. şahıslar)
Kırğ.	-ptır ; -pır ; -p

⁵⁴⁹ Tatar Têlênên Diyalektologik Süzlégé, 636.s.

⁵⁵⁰ age., 636.s.

⁵⁵¹ HTET, 241.s.

⁵⁵² KKT., 329.s.

⁵⁵³ KazTG.-1955., 159-160.s.

⁵⁵⁴ KırğTG., 251.s.; AKT., 175.s.

⁵⁵⁵ KKT., 329.s.

⁵⁵⁶ KırğTG., 251.s.

Bu çekim tarihi olarak *-p turur* yapısındaki geniş zamana dayandığı için bugün de tabii olarak, şahıs zamirleri kaynaklı 1. tip şahıs eklerini kullanmaktadır. Yazı dilinde bu çekim için *-gan* sıfat-filini kullanan ve *-p* ekli çekimi sadece ağızlarda devam ettiren Tat.'i istisna edersek, Kzk. ve Kırg.'da duyulan geçmiş zamanın şahıslara bağlanmış örnek çekimleri şöyle yapılabilir:

Kzk.	teklik	1.ş.	aş-i-p-pın	jet-i-p-pın	ur-i-p-pın	öt-i-p-pın
		2.ş.	aş-i-p-siñ	jet-i-p-siñ	ur-i-p-siñ	öt-i-p-siñ
		3.ş.	aş-i-ptı	jet-i-ptı	ur-i-ptı	öt-i-ptı
çokluk		1.ş.	aş-i-p-pız	jet-i-p-pız	ur-i-p-pız	öt-i-p-pız
		2.ş.	aş-i-p-siñdar aş-i-p-sızdar aş-i-p-sız	jet-i-p-siñder jet-i-p-sizder jet-i-p-siz	ur-i-p-siñdar ur-i-p-sızdar ur-i-p-sız	öt-i-p-siñder öt-i-p-sizder öt-i-p-siz
		3.ş.	aş-i-ptı	jet-i-ptı	ur-i-ptı	öt-i-ptı
			"açmak"	"yetişmek"	"vurmak"	"geçmek"

Kırg.	teklik	1.ş.	aç-i-ptır-min ; aç-i-pır-min ; aç-i-p-min
		2.ş.	aç-i-ptır-siñ ; aç-i-pır-siñ ; aç-i-p-siñ
		3.ş.	aç-i-ptır ; aç-i-pır
çokluk		1.ş.	aç-i-ptır-bız ; aç-i-pır-bız ; aç-i-p-bız
		2.ş.	aç-i-ptır-siñar ; aç-i-pır-siñar ; aç-i-p-siñar aç-i-ptır-sızdar ; aç-i-pır-sızdar ; aç-i-p-sızdar aç-i-ptır-sız ; aç-i-pır-sız ; aç-i-p-sız
		3.ş.	aç-i-ş-i-ptır ; aç-i-ş-i-pır

teklik	1.ş.	ket-i-ptır-min ; ket-i-pır-min ; ket-i-p-min
	2.ş.	ket-i-ptır-siñ ; ket-i-pır-siñ ; ket-i-p-siñ
	3.ş.	ket-i-ptır ; ket-i-pır
çokluk	1.ş.	ket-i-ptır-bız ; ket-i-pır-bız ; ket-i-p-bız
	2.ş.	ket-i-ptır-siñer ; ket-i-pır-siñer ; ket-i-p-siñer ket-i-ptır-sızder ; ket-i-pır-sızder ; ket-i-p-sızder ket-i-ptır-sız ; ket-i-pır-sız ; ket-i-p-sız
	3.ş.	ket-i-ş-i-ptır ; ket-i-ş-i-pır

teklik	1.ş.	öt-ü-ptür-mün ; öt-ü-pür-mün ; öt-ü-p-mün
	2.ş.	öt-ü-ptür-süñ ; öt-ü-pür-süñ ; öt-ü-p-süñ
	3.ş.	öt-ü-ptür ; öt-ü-pür
çokluk	1.ş.	öt-ü-ptür-büz ; öt-ü-pür-büz ; öt-ü-p-büz
	2.ş.	öt-ü-ptür-süñör ; öt-ü-pür-süñör ; öt-ü-p-süñör öt-ü-ptür-süzdör ; öt-ü-pür-süzdör ; öt-ü-p-süzdör öt-ü-ptür-süz ; öt-ü-pür-süz ; öt-ü-p-süz
	3.ş.	öt-ü-ş-ü-ptür ; öt-ü-ş-ü-pür
		"geçmek"

teklik	1.ş.	cuu-ptur-mun ; cuu-pur-mun ; cuu-p-mun
	2.ş.	cuu-ptur-suñ ; cuu-pur-suñ ; cuu-p-suñ
	3.ş.	cuu-ptur ; cuu-pur
çokluk	1.ş.	cuu-ptur-buz ; cuu-pur-buz ; cuu-p-buz
	2.ş.	cuu-ptur-suñör ; cuu-pur-suñör ; cuu-p-suñör cuu-ptur-suzdor ; cuu-pur-suzdor ; cuu-p-suzdor cuu-ptur-suz ; cuu-pur-suz ; cuu-p-suz
	3.ş.	cuu-ş-u-ptur ; cuu-ş-u-pur
		"yıkamak"

Bu çekim için edebî eserlerden şu örnekler alınmıştır:

Kzk. *Kayrat, akıl, jürek, üşevi önerlerin aytısıp, talasıp kelip gılımga jüginipti. Kayrat aytıptı...* "Gayret, akıl ve yürek, üçü beraber hünerlerini sayıp dalaşarak ilme danışmışlar. Gayret demiş..." (AKKS. 165-13)

*Bir suluv kız turıptı han kolında,
Han da janın kıyadı kız yolında.
"Bir güzel kız durmuş han elinde; han da canına kıyar kız yolunda."*
(AK1. 237-1)

Tuğan jeri Kökşetav jak bolsa kerek. Birak ol jerler anık jadında kalmaptı. Ekese budan on şaktı jil bunn Şimkentte kızmet istepti. "Memleketi Kökşetav tarafları olmalı. Fakat o yerler tam olarak yâdında kalmamış. Babası bundan on yıl kadar evvel Şimkent'te hizmet etmiş." (TA. 39-1)

Bir kart pensiyoner kaytı boldı, jalgız balası teñizşi eken, şet elge ketipti. "Yaşlı bir emekli vefat etti, tek çocuğu da denizciymiş, dışarı bir ülkeye gitmiş." (İE. 33-1)

Jeksen avılı dört üy. Özenge minbelep tönip turgan bir tip-tik jartastırñ tübine konıptı. "Jeksen köyü dört çadır. Nehre yakın yükselen dimdik bir kayanın dibine konmuş." (ME4. 40-10)

Kırg. *Baarnın bergen tabiyat makuluktarnın bir da birine oşol erteñki kelip başcu baleenin tuyumun buyurubaptı.* "Her şeyi veren tabiat, mahluklarının hiç birisine, ertesi gün gelip çıkacak bir belayı hissetme gücünü buyurmamış, takdir etmemiştir." (ÇA1986. 9-8)

İsmayıl bu ketken atçan Mirzakul ekenin ününön taandı. Alısıraak tuğan. Kaçantan beri körö elek. Körüp cürgön kezde eki kolu sopsoo ele, uruştan bir kolunan ayrılıp keliptir deyt, emi Mirzakul çolok dep koyuşat eken. Selsevettin töragası bolup alıptır. "İsmayıl bu giden atının Mirzakul olduğunu sesinden

tanıdı. Uzakça bir akraba. Ne zaman görmüştük. Gördüğümüz zamanda iki eli sapasağlamdı, savaştan bir elinden ayrılarak dönmüş imiş, herkes, Mirzakul çolak deyip duruyormuş. Köy Sovyeti'nin reisi oluvermiş." (ÇA1991. 64-41)

Keçinde butun arañ süyröp, Seyde ayılga kaytkanda, Totoydun sarayının eşiği bayağı erteñ menenkidey ele añırayıp, keree açılğan boydon turuptur. "Seyde, akşamleyin ayağını zorlukla sürüyerek köye döndüğünde, Totoy'un ahırının kapısı, aynı sabahki gibi ardına kadar açılıp dayanmış haliyle durmuş." (ÇA1991. 70-52)

Emi karaçı, bala maalına ceñpey cayraptır. Kızamık çıgıp oşondon ketiptir. Soguşta cürgön atasına atayı ele uguzuşpay koyuptur. "Bak şimdi, daha çocuk vaktine erişmeden ölmüş. Kızamık çıkmış ve bundan gitmiş. Savaşta bulunan babasına bile duyurmamışlar." (ÇA1983. 34-54)

<i>Adigine Ömürbek</i>	"Adigine Ömürbek
<i>Seksen bir çaşka barıptır,</i>	Seksenbir yaşına ulaşmış,
<i>Sakalında kara çok,</i>	Sakalında kara yok,
<i>Kuuday bolup kalıptır.</i>	Kuğu gibi olup kalmış.
<i>Kanrı çaştay kıyıktap</i>	İhtiyarı genç gibi incitip
<i>Padışa zalim tarıptır.</i>	Çar zalim alçalmış.
<i>Altı çaşar baladay</i>	Altı yaşındaki çocuk gibi
<i>Akılınan tanıptır.</i>	Aklını oynatmış.
<i>Anın da söögü kömülböy,</i>	Onun da kemiği gömülmeden,
<i>Ara coldo kalıptır.</i>	Ara yolda kalmış." (T. 156-24)

Bul terekterdi kim tiktı, kanday tilek, kanday ümüt menen östürdü eken dep oyuma alıp koybopturmun. "Bu kavakları kim dikti, ne dilek, ne ümit ile büyüttü acaba diye aklıma da getirmemişim." (ÇA1963. 150-57)

Taksır, bizdi beker çakırtpapsız. Batış-tüştü kırıgızdan bir baatır tuulat. "Efendi, bizi boşuna çağırılmamışsınız. Güney-Batı Kırgız'dan bir yiğit doğuyor." (AC. 173-30)

Sonuç:

-p zarf-fiilli duyulan geçmiş zaman çekiminde, lehçeler arasındaki başlıca fark, bu çekimin Tat.'da sadece ağızlarda kalması ve onun yerine Tat. yazı dilinde -gan sıfat-fiilli çekimin bulunmasıdır. -gan ekiyle görülen geçmiş zaman çekimini yapan Kzk. ve Kırg. ise -p zarf-fiilini ekleştirerek duyulan geçmiş zamanı ifade etmektedir.

Bu çekimde her üç lehçede de 1. tip şahıs ekleri kullanılmıştır.

Tarihi olarak "-p turur men" gibi bir birleşik fiil kuruluşuna dayanan bu çekim, bugünkü Kıpçak lehçelerinde az farklarla eklenmiştir:

Tat. (ağız) t.1.ş. -pmin ; t.2.ş. -psin çekimlerinde eskiden kullanılan yardımcı fiili tasarruf edilmiş; t.3.ş.'da ise -p çekimi beklenirken, bu şahsa Tat. yazı dilinin çekim eki -gan kanmıştır.

Kzk. t.1.ş. -ppin ve t.2.ş. -psin şekilleri de, geniş zaman çekimli yardımcı fiilin (turur) düşmesi ve doğrudan şahıs zamirlerinin eklenmesiyle olmuştur. t.3.ş. -pti şekli ise yardımcı fiilin -p turur > -ptur > -ptir > -pti gelişmesiyle, eklenmesine dayanır.

Kırg. şekil ekleri ise eklenmenin değişik safhalarının izlerini taşımaktadır. t.1.ş. -pmin ve t.2.ş. -psin, Tat.(ağız) ve Kzk.'da olduğu gibi eski yardımcı fiilin düştüğü şekillerdir. Bütün şahıslarda kullanılan Kırg. -ptir şekli eski birleşik fiil yapısına dayanır: -p turur > -ptur > -ptir. Yine altı şahısta da bu şekilde yan yana kullanılan ikinci ek -pir ise -ptir şeklinden ünsüz benzeşmesiyle gelişmiş olmalıdır: -ptir > *-ppir > -pir. Bunların yanında, Kırg. dudak uyumu gereği var olan yuvarlak ünlülü -ptur/-ptür;-upur/-üpür varyantları diğerlerinden farklıdır.

2.2.1.2.2. -gan Ekli Duyulan Geçmiş Zaman

Kıpçak alanında önce -miş, sonraları da -gan ekinin kullanıldığı bu sıfat-fiilli kuruluşun ET.'deki ilk yapısı "fiil + -miş + şahıs zamirleri" şeklindedir (unıtmış men, beklemiş sen, kızlemiş sen, işlemiş, tutmuş vs.)⁵⁵⁷

ET.'de sadece düz ünlülü -miş/-miş şekilleri bulunan ve Kıp. 'da da aynen devam eden bu ek⁵⁵⁸, hem bir sıfat-fiil hem fiil çekimi eki olarak, geçmiş zaman ifade etmiştir. Ancak Kıpçak alanında bilhassa son devrede bu ekin Tat. *tormış* – Kzk. *turmış* – Kırg. *turmuş* "yaşayış, hayat" ; Tat. *yazmış* ~ Kzk. *jazmış* – Kırg. *cazmış* "yazgı, kader" vs. kelimelerde kalıplaştığı ve kullanım alanını tamamen -gan sıfat - fiiline bıraktığı görülmektedir.⁵⁵⁹ Bu kuruluş aslında;

kılğan (erür/turur) men
kılğan (erür/turur) sen
kılğan (erür) turur (ol)
kılğan (erür/turur) biz
kılğan(erür/turur) siz
kılğan turur (ol)lar

⁵⁵⁷ KBG., 98.s.; ETG., 81.s.; TDB., 300.s.

⁵⁵⁸ KutbHŞ., 130.s.; KıpTG., 123.s.

⁵⁵⁹ KırgTG., 276.s.; TTG., 232.s.

şeklinde, bir sıfat-fiilin yardımcı fiille bildirilmesi esasına⁵⁶⁰ dayanmış olsa da 1. ve 2. şahıslarda yardımcı fiilin, 3. şahıslarda da şahıs zamirinin tasarruf edilmesiyle Çağ. devrinden itibaren ekleşmiş ve bugünkü geçmiş zaman çekimi karakterini almıştır.

-gan ekinin lehçeler arasındaki tarihi seyri çok dikkat çekici olmuştur: ET. devresinde geniş zaman bildiren bir sıfat-fiilken, hareket ve nesne arasında daha ziyade pasiflik bağı bulunan fiil şekilleri yapmış; fakat bilhassa XIV-XV. asırlarda Kuzey-Doğu Türk (Altın Ordu-Harezmi alanı) edebî diliyle lehçeleşme farklarının oluşu esnasında, Batı Türkçesinde, pasif fonksiyon için -duk sıfat-fiili tercih edilmiş ve bu ek (-duk), sadece bir şahıs için olsa da, geçmiş zaman çekimine kanşmıştır (ET. *bil-di-miz* > BT. *bil-dük*). Böylece Batı Türkçesi (-gan >) -an sıfat-fiilini geniş zamanda aktif fiil şekilleri yapımında kullanırken, Kuzey-Doğu alanında gelişen edebî dil -gan ekini -duk yerine, pasif sıfat-fiil olarak tercih etmiş ve hatta Çağ. devresinde aynı ek (-gan) geçmiş zaman çekimine de karışmıştır.

Bugünkü Kıpçak lehçelerindeki -gan ekli geçmiş zaman çekimi, ifade ettiği zaman, daha doğrusu geçmiş zamanda çekilmiş fiilin belirliliği-belirsizliği ve görülmesi veya sonradan öğrenilmesi bakımından Tat.'ın Kzk. ve Kirg.'dan ayrıldığı bir noktadır. Bu çekim, Kzk. ve Kirg.'da, geçmişte olduğu görülen veya varlığı kesin bilinen bir fiile işaret etmesine rağmen, Tat. *kürélmîy ütken zaman* (görülmeden geçen zaman) diye adlandırılan duyulan geçmiş zaman çekimini meydana getirmektedir⁵⁶¹ (krş. 2.2.1.1.2. -gan Ekli Görülen Geçmiş Zaman).

Daha önce şahıs ve zaman eklerinden söz ettiğimiz Tat. duyulan geçmiş zaman çekiminin, ünlü ve ünsüz uyumlarından doğan şekil varyantları şu örneklerdeki gibidir:

teklik	1.ş.	aç-kan-mın	él-gen-mén	ös-ken-mén	orş-kan-mın	kürél-gen-mén
	2.ş.	aç-kan-sın	él-gen-sén	ös-ken-sén	orş-kan-sın	kürél-gen-sén
	3.ş.	aç-kan	él-gen	ös-ken	orş-kan	kürél-gen
çokluk	1.ş.	aç-kan-bız	él-gen-béz	ös-ken-béz	orş-kan-bız	kürél-gen-béz
	2.ş.	aç-kan-sız	él-gen-séz	ös-ken-séz	orş-kan-sız	kürél-gen-séz
	3.ş.	aç-kan-nar	él-gen-ner	ös-ken-ner	orş-kan-nar	kürél-gen-ner
		"açmak"	"bağlamak"	"büyümek"	"dövüşmek"	"görülmek"

⁵⁶⁰ ÇEK., 132.s.

⁵⁶¹ HTET., 241.s.; TTG., 232.s.

Tat. duyulan geçmiş zaman çekimi için edebî eserlerden şu örnekler alınmıştır:

- *Yuk, ipteş, séz yalgışasız, Çirgız ul, séz eytkençe, kan éçüçé vehşi bulmagan. Ul Napolyannar, Iskenderler şikéllé ük, hetta alardan da osta bér polkovodets bulgan; ul küçme helénde yeşiy torgan hem hiçbér tertip felen kürmegen bér halıktan bötén dönyaga numune bulırlık tertiplé hem montazam bér gasker teşkil itken.* " - Hayır, dostum, siz yanılıyorsunuz, Cengiz, o sizin dediğiniz gibi kan içici bir vahşi değilmiş. O, Napolyonlar, Iskenderler gibi, hatta onlardan daha usta bir komutanmış; göçebe olarak yaşayan ve hiçbir tertip filan görmemiş bir halktan, bütün dünyaya örnek olacak tertipli ve muntazam bir asker teşkil etmiş." (SC. 98-46)

E banbér, ni géne bulmasın, tégé çakta herbi komissariattagi oçraşuvdan soñ küp su akkan, küp nerse üzgergen. Fidail de başka, anıñ késélerge karaşı, dönyaga karaşı başka, işanıç nık kına kímegen. Künél de hiyanet hem merhemetsézlékke künége tüşken. " E yine ne de olsa, o zaman askerî komiserlikteki karşılaşmadan sonra çok sular akmış, çok şey değişmiş. Fidail de başka, onun insanlara bakışı, dünyaya bakışı başka, güveni epeyce azalmış. Gönül de hiyanet ve merhametsizliğe alışmağa başlamış." (RM. 248-12)

Ata-babalarbız bérkayçan da üzlerén tabigatten ayırıp kuymagannar. Alar térék-tuvar, kübelekler bélen kiñeşép sérleşép, kaygı-şatlık urtaklaşıp evere kilép yeşegenner. "Atalarımız hiç bir zaman kendilerini tabiatın ayrı tutmamışlar. Onlar hayvan - haşatla, kelebeklerle danişa konuşa, kaygılarını, sevinçlerini paylaşarak yaşamışlar." (MM. 426-2)

Bu sagınuv können-kön kuvetlengen, üsken, zuraygan, kızınıñ ozın kéréfekté matur küzleréne moñ kértken. "Bu hasret günden güne kuvvetlenmiş, gelişmiş, büyümüş, kızın uzun kirpikli güzel gözlerine hasret doldurmuş." (FE. 4-18)

Sonuç:

Burada gördüğümüz Tat. duyulan geçmiş zaman çekimi, daha evvel değerlendirilen Kzk. ve Kirg. -gan ekli görülen geçmiş zaman çekimiyle şekil olarak aynıdır. -gan sıfat-fiilinin Tat.'da duyulan geçmiş zamanı ifade etmesi, lehçeler arasındaki bu denklikte başlıca farkı oluşturmaktadır.

2.2.1.3. Kesin Şimdiki Zaman

Bu çekim, hareketin konuşma anında başlayıp halen devam ettiğini gösterir. Yani, ileride geniş zaman bahsinde göreceğimiz -a ekli şimdiki zaman çekiminde olduğu gibi, sınırları geçmişe veya geleceğe yayılan bir fiili değil,

tam konuşma anında başlayıp halen de devam eden net bir şimdiki zamanı ifade eder.

Dilimiz, yazılı tarihi boyunca, başlı başına bir eki olmadığı için, şimdiki zaman çekimi teşkil etmek üzere, genellikle, devamlılık bildiren yardımcı fiillerden faydalanmıştır. Geniş zaman bahsinde tarihî gelişmesini ve bugünkü mirasını gördüğümüz *bil-e turur men* gibi yapılar da işte bu ihtiyacın bir eseri olmuştur. Buradaki yardımcı fiilin zamanla ekleşmesi veya tamamen tasarruf edilmesiyle ortaya çıkan *-a/-e*; *-adıl/-edi*; *-at/-et* ekleri ise bugünkü lehçelerde net bir şimdiki zamandan ziyade geniş zamana kayan bir çekimde kullanılmıştır. Dolayısıyla kesin bir şimdiki zaman ifadesi için bugünkü lehçelerde başka eklere veya kuruluşlara bir ihtiyaç doğmuştur.

İşte bu ihtiyaçla, tarihte olduğu gibi, bugün de, geniş zaman çekimli birleşik fiillerden yeni ekleşmelerin olduğu anlaşılıyor.

Tat. hezêrgé zaman adı altında sadece *-a/-e* ekli çekim zikredilmiştir, bunun dışında Tat.'da kesin şimdiki zaman çekimi yoktur.⁵⁶² Kzk. *nak osı şak* (kesin şimdiki zaman)⁵⁶³, Kırg. *tataal uçur çak* (birleşik şimdiki zaman)⁵⁶⁴ terimleriyle adlandırılan bu çekim, "*fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil + şahıs eki*" şeklindeki bir kuruluşla yapılır.

Şahıs zamiri kaynaklı 1. tip şahıs eklerini kullanan ve sadece Kzk. ve Kırg.'da bulunan bu çekimin zaman ekleri ve örnekleri şunlardır:

Kzk.	<i>-p jatır</i> <i>-a/-e jatır</i> <i>-y jatır</i>	<i>-p jür</i> <i>-a/-e jür</i> <i>-y jür</i>	<i>-p tur</i> <i>-a/-e tur</i> <i>-y tur</i>	<i>-p otır</i> <i>-a/-e otır</i> <i>-y otır</i>
Kırg.	<i>-p cata</i> (<i>-p catat</i>)*	<i>-p cürö</i> (<i>-p cüröt</i>)*	<i>-p tura</i> (<i>-p turat</i>)*	<i>-p otura</i> (<i>-p oturat</i>)*

⁵⁶² Tatar gramerlerinde hareketin devamlılığını gösteren *éşlep yatam "çalışmaktayım, çalışıp duruyorum"* vb. gibi örnekler, sadece birleşik fiil olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla bu gibi örneklerde de sadece yardımcı fiilin şimdiki zaman çekimi söz konusudur ve böyle devamlılık bildiren birleşik fiiller, her hangi bir zamanda da çekime girebilir (*eyte kildém "söyleyip durdum", kary torgan "bakadummuş"*).

⁵⁶³ KKT., 331.s.; KazTG.-1955., 152.s.

⁵⁶⁴ KırgTG., 235.s.; AKT., 171.s.

* Sadece 3. şahıslarda kullanılır.

Kzk. *-p* zarf-fiilli çekimler :

kör-i-p jatır-min	kel-i-p jür-min	ata-p tur-min	jaz-i-p otır-min
kör-i-p jatır-siñ	kel-i-p jür-siñ	ata-p tur-siñ	jaz-i-p otır-siñ
kör-i-p jatır	kel-i-p jür	ata-p tur	jaz-i-p otır
kör-i-p jatır-mız	kel-i-p jür-mız	ata-p tur-mız	jaz-i-p otır-mız
kör-i-p jatır-siñdar	kel-i-p jür-siñder	ata-p tur-siñdar	jaz-i-p otır-siñdar
kör-i-p jatır-sızdar	kel-i-p jür-sızdar	ata-p tur-sızdar	jaz-i-p otır-sızdar
kör-i-p jatır-sız	kel-i-p jür-sız	ata-p tur-sız	jaz-i-p otır-sız
kör-i-p jatır	kel-i-p jür	ata-p tur	jaz-i-p otır
"görmek"	"gelmek"	"adlandırmak"	"yazmak"

-a/-e (> -y) zarf-fiilli çekimler :

kör-e jatır-min	kel-e jür-min	okiy tur-min
kör-e jatır-siñ	kel-e jür-siñ	añdiy tur-siñ
kör-e jatır ...	kel-e jür ...	oylay cür-mız ... vs.

Kırg.

kör-ü-p cata-m(in)	kel-i-p cür-ö-m(ün)	ata-p tur-a-m(in)	caz-i-p otur-a-m(in)
kör-ü-p cata-siñ	kel-i-p cür-ö-süñ	ata-p tur-a-siñ	caz-i-p otur-a-siñ
kör-ü-p catat	kel-i-p cür-öt	ata-p tur-at	caz-i-p otur-at
kör-ü-p cata-bız	kel-i-p cür-ö-büz	ata-p tur-a-bız	caz-i-p otur-a-bız
kör-ü-p cata-siñar	kel-i-p cür-ö-süñör	ata-p tur-a-siñar	caz-i-p otur-a-siñar
kör-ü-p cata-sızdar	kel-i-p cür-ö-süzdör	ata-p tur-a-sızdar	caz-i-p otur-a-sızdar
kör-ü-p cata-sız	kel-i-p cür-ö-süz	ata-p tur-a-sız	caz-i-p otur-a-sız
kör-ü-p cat-ı-ş-at	kel-i-p cür-ü-ş-öt	ata-p tur-u-ş-at	caz-i-p otur-u-ş-at

Şimdi de kesin şimdiki zaman çekiminin bulunduğu Kzk. ve Kırg. edebî eserlerinden alınmış örnekleri veriyoruz:

Kzk. *Konarlık jerge keşigip kalıp, jetüvge asıkkın jolavşılar osı özekti örlep jelip kele jatır.* "Konaklayacakları yere geç kalıp ulaşmağa çalışan yolcular, yoldaki yarıktan sıçrayarak hızla gelmekte." (ME1. 100-7)

Üylerinen şıkkın kılı bos erkekter eki-üş avıldır ortasındagı kudıktır basına jıynalıp jatır. "Evlerinden çıkan eli boş erkekler, iki üç köyün ortasındaki kuyunun başına toplanmaktalar." (ME1. 125-16)

- Gaziza, seniñ jüdegen tüsiñdi körüp, magan aytkan kinëñdi estigende, közimnen jas keledı. Birak men özimdi toktatıp otırımın. "Gaziza, şu, seniñ üzöldüğün, düşünüyüp de bana söylediğin suçunu duyduğumda gözümden yaş geliyor. Fakat ben kendimi tutuyorum." (ME1. 131-25)

*Savdager tınıştık savda kıla almay cür,
Koldan berip, kor bolip, ala almay cür.*

"Tüccar rahat ticaret yapamıyor; eliyle verip, çaresiz kalıp alamıyor."
(AK1. 35-17)

Şapkıñşılar ketken betterden ondagan, jıyırmağan attılar lek-lek, jele jortıp kelip jatır. "İstilacıların gittiği esnada, on kadar, yirmi kadar atlı, grup halinde koşarak gelmekte." (ME4. 86-40)

Jarkın jüz, tülki tamak, kuralay köz.

Marjanday tızilip tur otız tisin.

"Güler yüz, tilki boyun, kara göz; mercan gibi diziliyor otuz dişin."

(Tİ. 456-10)

Bul sagatta kempirdiñ jüzindegi kalın vayım jüreginde kanday tolkin barlıgın körsetip tur. "Şu anda ihtiyarın yüzündeki keder, yüreğinde nasıl bir dalgalanmanın olduğunu göstermekte." (ME1. 45-4)

Peştin kırında turgan jalan bas lampı üy işindegi karañgılıktı zorga jenip, jayıldap, ala-köleñke bolip janıp tur. "Ocağın kıyısında duran çıplak başlı lamba, ev içindeki karanlığı zar-zor yenip, parıldayarak alaca gölgeli halde yanmakta." (ME1. 73-32)

Sonimen keşe de, bugin de bizdiñ kasımızga şakırsam da kelmey otır. "Bununla beraber, dün de, bugün de yanımıza çağırırsam da gelmiyor." (ME1. 95-31)

Kırg. *Çiyliü köktulardı aralap, balasın kötörgön Seyde, anın artınan at mingen Mirzakul, miltıkçañ eki soldattı eerçitip kele catıştı.* "Sazlık-otluk çukurları gezerek, çocuğunu taşıyan Seyde ve onun peşinden ata binmiş Mirzakul, tüfekli iki askeri takip ederek geliyorlardı." (ÇA1991. 72-16)

*Tündö körböy uykunu,
Cürüp kele catamın.
Coldon çıkkan üy bolso,
Surap içip tamagın,
Kirip kele catamın.
Elge cetip kalgansıp
Kötörülüp cürögüm,
Külüp kele catamın.*

(T. 98-21)

*Men ketkende tört caşar,
Arkamda kalgan çırağım,
Uçup ketken bulbuldun*

"Hiçbir gece görmeden uykuyu,
Yürüyüp geliyorum.
Yolda karşıma çıkan ev olsa,
İsteyip yiyerek yemeğini,
Girip geliyorum.
İle ulaşmak üzereyken
Heyecanlanıp yüreğim
Gülüp geliyorum."

"Ben giderken dört yaşında
Arkamda kalan ışığım,
Uçup giden bulbulün

Ordun sıypap turamın.

Kalın tokoy içinde

Dümürdü köölöp kazamın.

Akılı çok aybança

Tokoydo mögdöp catamın.

Yerini okşamaktayım."

(T. 164-13)

"Sık orman içinde

Ağaç kökünü karıştırıp kazıyorum.

Akılı yok hayvan gibi

Ormanda yoruluyorum."

(T. 93-3)

Sonuç:

Tarihî lehçelerde bulunan "*fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + şahıs eki*" kuruluşu, bugünkü lehçelerde tamamen ekleşmiştir (bk. Geniş Zaman). Fiilin devamlılığını ve halen süren bir zamanda yapıldığını veya olduğunu göstermek için, bugünkü lehçelerde, bu birleşik fiil kuruluşuna yeniden müracaat edilmiştir.

**bil-i-p yat-ı-r ; bil-i-p yür-i-r ; bil-i-p tur-ı-r ; bil-i-p otır-ı-r* gibi birleşik fiilin geniş zaman çekimli haline dayanan şekiller, esasen her üç lehçede de vardır. Fakat Tat. bu birleşik fiili ekleştirip bir zaman eki haline getirmemiştir ve şimdiki zaman çekiminde, kesin bir zaman bildirmeyen *-a/-e* ekini kullanmaktadır. Söz konusu bu şekiller, Tat.'da, halen devam eden hareketleri gösteren birleşik fiiller olarak kullanılmaktadır.

Geniş zaman eki taşıyan **-p yatır ; -p yürür ; -p turur ; -p otırır* çekimleri Kzk.'da haploloji sonunda kısalıp ekleşmiştir : *-p jatır ; -p jür ; -p tur ; -p otır*. Kırg.'da aynı yardımcı fiillerin *-r* değil de *-a/-e (-o/-ö)* ekiyle geniş zamanda çekime sokulduğu görülüyor: *-p cat-a ; -p cür-ö ; -p tur-a ; -p otur-a* (3. şahıslarda tabii ki *-at/-et, -ot/-öt* ekleriyle).

Asıl fiille, ekleşen yardımcı fiili bağlayan zarf-fiil unsuru Kzk.'da hem *-p* hem *-a/-e* (ünlüyle biten fiillerde *-y*) eki olabilir. Kırg.'da ise hakim ek *-p*'dir, *-a/-e* zarf-fiili Kırg.'da sadece *bar-* ve *kel-* fiillerinde kullanılır (*bara catam, kele catat* vs.).⁵⁶⁵

Bütün bunlara bakarak, kesin şimdiki zaman şeklinin her üç lehçede de ekleşme devresini henüz tamamlamadığını ve dolayısıyla fonksiyon ve şekil farklarının da bulunduğunu söylemek mümkündür.

2.2.1.4. Gelecek Zaman

2.2.1.4.1. Kesin Gelecek Zaman

Bu çekim, geniş zaman bahsindeki gelecek zaman ifadeli çekimin aksine, hareketin gelecek zamanda belirli ve kesin bir şekilde gerçekleşeceğini gösterir. "Bu gerçek gelecek zamanda ihtimal değil, kesinlik vardır. Hareketin olabileceği değil, olacağı bildirilir. Öte yandan bu gelecek zaman şimdiki zamana karışmış

⁵⁶⁵ KırgTG., 235.s.

bir gelecek zaman değil, şimdiki zamandan sonra başlayan tam ve açık bir gelecek zamandır."⁵⁶⁶

Tat. *kileçek zaman*; Kzk. *keler şak*; Kırg. *keler çak* terimleriyle adlandırılan gelecek zaman çekimi, lehçelerin gramerlerinde türlerine göre şöyle verilmiştir:

- Tat. 1. *katgıy kileçek zaman*, 2. *çamalavlı kileçek zaman*.
Kzk. 1. *jalpı keler şak*, 2. *boljaldı keler şak*, 3. *maksattı keler şak*.
Kırg. 1. *aykın keler çak*, 2. *arsar keler çak*.

Bunları sırasıyla değerlendirecek olursak, Tat. 1. tür, şimdi söz edeceğimiz kesin gelecek zamandır; 2. tür geniş zaman bahsindeki *-ar/-er, -r* ekli çekimdir. Kzk. 1. tür gelecek zaman ifadeli (*-a/-e* ekli) geniş zamandır; 2. tür yine *-ar/-er, -r* çekimli geniş zamandır; 3. tür aşağıda ele alacağımız maksat-niyet ifadeli gelecek zamandır. Kırg. 1. tür gelecek zaman ifadeli (*-a/-e* ekli) geniş zamandır; 2. tür *-ar/-er, -r* çekimli geniş zamandır.

Bütün bunların içinde kesin gelecek zaman çekimi, sadece Tat.'da vardır. Kzk. ve Kırg.'da kullanılan gelecek zaman çekimlerinin, hem şimdiki zaman hem gelecek zaman bildiren ve bundan ötürü geniş zaman eki olarak kabul edilmesi gereken *-a/-e* ekiyle kurulduğu veya tahmin, şüphe vs. gibi fonksiyonlar bulunan *-ar/-er, -r* ekli belirsiz bir gelecek zamana, yani geniş zamana dayandığı görülüyor (Kırg. Geniş Zaman). Biz, bu sebeple, *kesin gelecek zaman* olarak, sadece Tat.'da bulunan ve *-açak/-eçek* sıfat-fiiliyle yapılan çekimden söz edeceğiz.

-gayl/-gey ET. devresinde en fazla kullanılan gelecek zaman çekim eki olmuştur. *tegingeymen* "erişeceğim", *yaragay* "yarayacak" gibi örneklerde daima bir çekim olarak görülen ve hiç isim teşkil etmeyen *-gayl/-gey* eki⁵⁶⁷ devre içindeyken son ünsüzünü düşürerek *-ga/-ge* halinde de kullanılmıştır.⁵⁶⁸ Bu ekin yanında bilhassa eski kitabelerde yaygın olan *-daçıl/-deçi* ve *-gul/-gü* sıfat-fiillerinin de gelecek zaman çekiminde ET. boyunca faal olarak kullanıldığını görüyoruz.

ET. devresini takiben gelişen tarihî lehçelerde de aynı çekimler devam etmiştir: Harezmi alanında, *-gayl/-gey* eki eskiden beri var olan gereklilik ifadesiyle beraber gelecek zaman çekimini yapmıştır: *bolgay men, yüritgey men* vs.⁵⁶⁹ Bugünkü Kıpçak lehçelerinin edebî miras aldıkları Çağatay ve Kıpçak yazı dillerinde de eski kuruluşlar devam etmiştir: Çağ. *kıl-gay men* (gelecek-istek

çekimi); *al-gu-m-dur* (mutlak gelecek zaman).⁵⁷⁰ Kıp. *kel-gey men, kel-ge biz* vs.⁵⁷¹

Tat. *-açak/-eçek* gelecek zaman eki, ET. devresinde bulunmayan ve Batı Türkçesi başında ilk defa görülen bir sıfat-fiildir.⁵⁷² Bu alanda gelecek zaman çekimi yapan *-isar/-iser* ve *-ası/-esi* gibi ekler yanında kullanılan *-açak/-eçek* sıfat-fiili, giderek, gelecek zaman teşkilinde tek çekim eki olarak kalmıştır.⁵⁷³

Tat. *-açak/-eçek* eki, gerek bir sıfat-fiil gerekse bir fiil çekim eki olarak, Kzk. ve Kırg.'da bulunmadığı için, Tat.'ın Kıpçak değil, Oğuz lehçeleriyle ortaklaştığı bir unsur-u olmakla dikkat çekicidir. Tabii ki Oğuz lehçelerinde gelişen tonlu *-acak/-ecek* şekli Tat.'da yoktur. Sıfat-fiil esaslı bir çekim olarak, Tat. kesin gelecek zaman çekimi 1. tip şahıs eklerini alır. Kesin gelecek zamanın şahıslara bağlanmış çekimleri ve onları takiben de, edebî eserlerden alınmış örnekleri şöyledir:

Tat.	t. 1.ş.	ilt-eçek-mén	söyle-y-eçek-mén	yuv-açak-mın	ükén-eçek-mén
	2.ş.	ilt-eçek-séñ	söyle-y-eçek-séñ	yuv-açak-sıñ	ükén-eçek-séñ
	3.ş.	ilt-eçek	söyle-y-eçek	yuv-açak	ükén-eçek
	ç.1.ş.	ilt-eçek-béz	söyle-y-eçek-béz	yuv-açak-bız	ükén-eçek-béz
	2.ş.	ilt-eçek-séz	söyle-y-eçek-séz	yuv-açak-sız	ükén-eçek-séz
	3.ş.	ilt-eçek-ler	söyle-y-eçek-ler	yuv-açak-lar	ükén-eçek-ler
		"götürmek"	"söylemek"	"yıkamak"	"pişman olmak"

Tat. *İndé, gaile korıp, béрге yeşiy başlasalar böténley başkaça bulaçak. Télegen cirden fatir alıp, canı télegençe kiyénép cey cittémé diñgéz buyına yeise çit illerge sefer totıp yeşeyeçek alar.* "Şimdi aile kurup beraber yaşamaya başlasalar tamamen başka olacak. Dilediği yerden ev alıp, canının istediği gibi giyinip, yaz geldi mi deniz kıyısına veya yabancı ülkelere seyahate çıkıp yaşayacak onlar." (RM. 171-30)

Barbér uñıñnıñ küp öleşé ye şunda basuda kalıp öşiyeçek, ye şeherdegé yeşélçe bazalarında çérép tarkalaçak. "Ne olursa olsun, mahsulün büyük kısmı ya burada tarlada kalıp donacak veya şehirdeki sebze depolarında çürüyüp dağılacak." (RM. 87-5)

⁵⁶⁶ TDB., 302.s.

⁵⁶⁷ ETG., 82.s.

⁵⁶⁸ KBG., 126.s.; TDB., 303.s.

⁵⁶⁹ J. Eckmann, Harezmi Türkçesi, 203-204.s.

⁵⁷⁰ ÇEK., 124.; 134.s.

⁵⁷¹ KıpTG., 131.s.

⁵⁷² ETİ., 25; 34.s.

⁵⁷³ TDB., 303-304.s.

Sonuç:

-açak/-eçek ekiyle kurulan kesin gelecek zaman, karşılaştırılan lehçelerden Kzk. ve Kırg.'da yoktur, sadece Tat.'da vardır. Her üç lehçede de kullanılan gelecek zaman ifadeli geniş zaman (-a/-e ekiyle) çekiminin kullanım sıklığı, buna nazaran daha fazladır. -a/-e ekli çekim, metin ve sentaks ilişkileriyle bağlanarak Tat.'da gelecek zaman ifadesi vermektedir. Okunan Tat. metinlerinde gelecek zaman için -açak/-eçek ekli çekimin az bulunduğu, buna karşılık, zarf veya edat gibi yardımcı unsurlarla desteklenen -a/-e gelecek zaman çekiminin, daha sık kullanıldığı göze çarpmaktadır.

2.2.1.4.2. Niyet İfadeli Gelecek Zaman

Gelecek zaman çekimli fiil, henüz gerçekleşmeyen bir zaman dilimine ait olduğu için, anlam bakımından, içinde niyet, maksat, istek, şart, gereklilik gibi pek çok ifadeyi bulundurabilir. O sebeple, dil tarihimize bakınca, gelecek zaman sıfat-fiillerinin veya fiil isimlerinin, kesin bir zaman bildirmeyen, fakat halen var olmayıp gelecekte bir zamanda ortaya çıkacak bu fiil kiplerinin ifadesinde de kullanıldığını görebiliriz.

Kzk. *maksattı (arnavlı) keler şak* "maksatlı (tahsisli) gelecek zaman" diye adlandırılan bu çekim, fiil isminin yardımcı fiille bildirilmesine dayanır: * *al-mak-çı bolamın / bolırmın*. Bu isim bildirmesinin yapısındaki -çı isimden isim yapma eki dolayısıyla, fiilin oluşu veya kılınışı için bir maksat veya gelecek zamanda olacak harekette bir niyet ifade edilmiştir.

Kazak gramerinde gelecek zaman bahsi içinde gerçek bir zaman eki olarak ele alınan *-maksı/-mekşi (> -mak/-mek)* ekinin⁵⁷⁴ daha ET. devresinden beri bilinen ve dilimizde çok kullanılan fiil ismi eki olduğu şüphesizdir. Kzk. *kel-mek-pin* "gelmek istiyorum", *şik-pak-pin* "çıkarmak istiyorum" vs. gibi örneklerde yardımcı fiilin tamamen tasarruf edilmesiyle adetâ bir sıfat-fiil olarak kalan Kzk. *-mak/-mek* ekli çekimler, kullandığımız kaynaklarda bir gelecek zaman çekimi olarak kaydedilmiştir. Ayrıca aynı gramerlerin sıfat-fiiller bahsinde de *-mak/-mek* eki bir gelecek zaman sıfat-fiili diye kabul edilmiştir.⁵⁷⁵ Ancak *barmakşı emespiz* gibi olumsuz çekiminde bu şeklin, isim bildirmesi karakterini halen koruduğu anlaşılıyor (Normal bir fiil çekiminde *bar-ma-makşı-min* olumsuz şekli beklenirdi).

Tat. *-mak-çıl-mek-çé*; Kırg. *-mak-çıl-mek-çi (> -mak/-mek)* şekilleri Tatar ve Kırgız gramerlerinde gelecek zaman bildiren çekimler olarak yer almamış, ama bunlar, fiil kipleri içinde, niyet-istek çekimi bahsinde zikredilmiştir.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ KKT., 333.s.; KazTG.-1955., 156.-157.s.

⁵⁷⁵ KKT., 304.s.

⁵⁷⁶ HTET., 243.s.; KırgTG., 226.s.

Nihayet, *-makçı (> -mak)* çekimli fiileri, Kazak gramerleri niyet ifadeli gelecek zaman olarak adlandırıp bunları bir gelecek zaman çekimi gibi görsele de, biz her üç lehçede ortak olarak bulunan bu şekli, istek çekimi bahsinde, örnekleriyle beraber topluca değerlendirmeyi uygun bulduk.

2.2.1.4.3. Yakın Gelecek Zaman

Bu çekim sadece Kazak gramerinde yer alan "*fiil+zarf-fiil+yardımcı fiil+şahıs eki*" şeklindeki bir kuruluşa dayanır ve gelecekte olacak bir hareket için şimdiden hazırlık yapıldığını, bu hareketin yakında gerçekleşeceğini ifade eder.

-galı/-geli zarf-fiiline *ıtır, jür, tur, otr* gibi, şimdiki zaman çekiminde de kalıplaştığını gördüğümüz, yardımcı fiillerin ilâvesiyle kurulan *bargalı ıtır, kelgeli ıtır* gibi örnekler Kzk.'da bir gelecek zaman çekimi olarak kabul edilmiştir.

Kzk. *negaybıl osı şak* (belirsiz şimdiki zaman)⁵⁷⁷ veya *senimdi keler şak* (inanışlı gelecek zaman)⁵⁷⁸ denen bu çekimden söz eden kaynaklardan biri, onu şimdiki zaman, diğeri ise gelecek zaman çekimi olarak zikreder, müracaat ettiğimiz bir üçüncü gramerde ise bu çekime hiç yer verilmez.⁵⁷⁹

Türkçenin yazılı devresi boyunca takip edilen bu zarf-fiil (ET. *agırgalı, algalı, bulgalı, satgalı*⁵⁸⁰, *tapıngalı, ölgeli, körgeli*⁵⁸¹; Kıp. *yatkalı, yazgalı*⁵⁸²; Çağ. *köydürgeli, çıkkalı*⁵⁸³ vs.) genellikle maksat veya sebep bildiren zarfların kuruluşunda kullanılmıştır.

Zarf-fiilin bu zarf yapma fonksiyonu, karşılaştırdığımız her üç lehçede de esastır. Fakat bu ek sadece Kzk.'da *ıtır, jür-, tur-, otr-* gibi devamlılık fonksiyonlu klâsik yardımcı fiillerin yanında ekleşip, giderek gelecek zaman çekimlerinden biri haline gelmiştir. Bu ekleşme, tıpkı şimdiki zaman çekimlerinde (*kelip jürmin*) olduğu gibi, zarf-fiilin giderek, bir zaman fonksiyonu kazanması ve yardımcı fiilin de haplolejiyle ses ve şekil olarak kalıplaşıp kendi anlamından uzaklaşması ve sadece bir yardımcı çekim unsuru halinde kalması yoluyla olmuştur.

Kazak gramerlerinin zikrettiği aşağıdaki örnekleri, sadece Kzk.'a has ve Tat. ve Kırg.'da bulunmayan "yakın gelecek zaman, maksat ve hazırlık ifadeli gelecek zaman" olarak kabul edip burada veriyoruz:⁵⁸⁴

⁵⁷⁷ KKT., 331.s.

⁵⁷⁸ KazTG.-1967., 201.s.

⁵⁷⁹ KazTG.-1955., 152-158.s.

⁵⁸⁰ Maytn., 526.s.

⁵⁸¹ KBG., 186.s.

⁵⁸² KTG., 146.s.

⁵⁸³ ÇEK., 111.s.

⁵⁸⁴ A.B. Erçilasun, Kazak Türkçesinin Kısa Grameri, 1056.s.

Biz sogıska kİrgeli otırmız. "Biz savaşa girmeye hazırlanıyoruz (yakında gireceğiz)."

Asan bıyıl okuvğa tÜskeli cür. "Asan bu yıl okumaya başlayacak."

Aysuluv Almatıga cürgeli catır. "Aysuluv Almatı'ya gidecek (gitmeye hazırlanıyor)."⁵⁸⁵

Nihayet, Kzk.'da zaten kalıplaşmış halde başka çekimlere de giren *jatır, jür, tur, otr* gibi devamlılık fonksiyonlu unsurların önünde, *-gali/-geli* zarf-fiilinin bu çekimi yaptığı Kazak gramerleri tarafından kaydedilmiştir. Fakat ET. devresinden beri yaşayan ve zarf-fiillik tabiatı gereği, maksat, sebep gibi ifadeleri olan *-gali/-geli* ekinin Kzk. ile beraber diğer iki lehçede de görülmesine rağmen sadece Kzk.'da gelecek zaman çekimi yapan kuruluşlara dahil edilmesi, bize şimdilik kabul edilir gibi görünmüyor. Kazak gramerlerinde, bunun bir zaman çekimi sayılmasında, daha ziyade, şimdiki zaman çekiminde de kalıplaşan yardımcı unsurların tesirleri olduğunu, yani *kelip jatır* "gelmekte" –*kelgeli jatır* " *gelecek" paralelliğinin kurulduğunu düşünmüyoruz.

Kaldı ki, Kzk.'ın en yakın komşusu olan Tat., Başk. ve Kırg. gibi Kıpçak lehçelerinde bu çekime rastlayamadık. Zaten bu çekimden söz eden iki kaynaktan birisinin, bunu şimdiki zaman çekimlerine dahil ederken, sadece birisinin gelecek zaman olarak kabul etmesi de bu şüphemizi kuvvetlendirmektedir.

2.2.1.5. Geniş Zaman

"Geçmiş zamanda başlayıp şimdiki zamanda devam eden, böylece daimilik vasfını kazanmış olan hareketler için bu fiil zamanı kullanıldığı gibi, gelecek zamanda olacak veya yapılacak hareketler için de bu çekime başvurulabilir. Demek ki geniş zaman ekleri üç çeşit zaman ifade ederler: 1. her zaman, 2. geçmiş zamanla şimdiki zamanı içine alan bir zaman, 3. gelecek zaman. İşte geniş zaman ekleri hareketin bu üç zaman bölümünden birinde ortaya çıktığını veya çıkacağını göstermek için kullanılırlar."⁵⁸⁶

Geniş zamanın bu özellikleri dolayısıyla, dilimizde, geniş zaman sıfat-fiillerinin, geçmiş zaman, şimdiki zaman veya gelecekte gerçekleşen istek, gereklilik gibi kiplerin çekiminde eskiden beri kullanıldıklarını görüyoruz.

Mesela, ET. devresinde şimdiki zaman çekimi için ayrı bir şekil yoktu ve geniş zaman çekim eki *-ur/-ür*'den faydalanılıyordu⁵⁸⁷. ET. devresini takiben

⁵⁸⁵ KazTG., 1967., 201.s.

⁵⁸⁶ TDB., 291.s.

⁵⁸⁷ KBG., 124.s.; ETG., 80.s.

gelişen lehçelerde, şimdiki zaman çekimi için devamlılık bildiren yardımcı fiillerin kullanıldığı ve giderek bu birleşik fiillerin eklediği görülüyor. Harezmece metinlerde şimdiki zaman şöyledir:

bara turur men
bara turur sen
bara turur

bara turur miz
bara turur siz
*bara tururlar*⁵⁸⁸

Aynı kuruluş, Çağ. devresinde de ekleşerek devam eder:

tapadur mén
tapadursén
tapadur
tapadur biz
tapadur siz
tapadurlar

déydür mén
déydür sén
déydür
déydür biz
déydür siz
*déydürler*⁵⁸⁹

Devamlılık fonksiyonu olan bu yardımcı fiil, Kıp. alanında da ekleşip şimdiki zaman çekiminde kullanılmıştır:

ala-dır-men
ala-dır-señ
ala-dır

ala-dır-biz
ala-dır-siz
*ala-dır-lar*⁵⁹⁰

Bunlara, Batı Türkçesi başlarında kullanılan *gelü yorr* gibi, birleşik fiillerin ekleşmeye başladığı şekilleri de katmalıyız⁵⁹¹. Böylece XIV.-XV. asır civarında Türkçenin edebî dil olarak kullanıldığı üç alanda da, şimdiki zaman çekimi için belli bir ek kullanma ihtiyacıyla, devamlılık fonksiyonlu ve geniş zaman çekimli birleşik fiilleri ekleştirme yolunda olduğunu söyleyebiliriz.

" *Fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + şahıs zamiri* " şeklindeki kuruluş, bugünkü lehçelerde yardımcı fiilin tasarruf edilmesiyle ekleşmiş ve asil fiille yardımcı fiili bağlayan ünlü zarf-fiil, genellikle tek başına, zaman eki haline gelmiştir. Fakat hem esas kuruluşta bulunan geniş zaman çekiminin hatırasıyla hem de geniş zamanın, bilhassa şimdiki zaman ve gelecek zamanla yakınlığından ötürü, bu *-a/-e* eki, yeni lehçelerde şimdiki zaman ve gelecek zaman çekimlerinde aynı anda kullanılmaktadır. Hatta bu lehçelerin gramerlerinde, ekin bu fonksiyonlarına dayanarak, aynı ek, hem şimdiki zaman hem de gelecek zaman çekimlerinin

⁵⁸⁸ J. Eckmann, Harezme Türkçesi, 205.s.

⁵⁸⁹ ÇEK., 136.s.

⁵⁹⁰ KıpTG., 128.s.

⁵⁹¹ TDB., 296.s.

anlatıldığı bahislerde, ayrı ayrı zikredilmiş ve asıl söz edilmesi gereken geniş zaman fonksiyonu ihmal edilmiştir.⁵⁹²

Biz, bu tarihi lehçelerde ekleşmeye başlayan yeni geniş zaman ekini (-a/-e), bugünkü lehçelerde kullanıldığı şimdiki zaman ve gelecek zaman çekimi için ayrı ayrı inceleyeceğiz.

2.2.1.5.1. Şimdiki Zaman İfadeli Geniş Zaman

Şimdiki zaman çekimi, konuşma anında olagelen bir hareketi, halen devam eden bir fiili ifade eder. Tat. *hezérgé zaman*; Kzk. *osı şak*; Kırg. *uçur çak* denen şimdiki zaman çekiminin Tat.'da sadece bu adla anılan tek türü olmasına rağmen, Kzk. ve Kırg.'da ayrıca yardımcı unsurlarla yapılan bir çekim (aşğ. bk.) daha olduğu için şimdiki zaman, ikiye ayrılır: Burada söz konusu ettiğimiz -a/-e ekli çekime, Kzk. *jalpı osı şak* (genel şimdiki zaman), Kırg. *cönököy uçur çak* (basit şimdiki zaman) adı verilir.

	Ünsüzle biten fiiller :	Ünlüyle biten fiiller :
Tat.	-a/-e	-y
Kzk.	-a/-e ; -adı/-edi (3. şahıslarda)	-y ; -ydi/-ydi (3. şahıslarda)
Kırg.	-a/-e ; -o/-ö ; -at/-et ; -ot/-öt (3. şahıslarda)	-y ; -yt (3. şahıslarda)

Genel olarak 1. tip şahıs eklerini kullanan -a/-e ekli şimdiki zaman çekiminin, lehçelerde şahıslara bağlanmış örnek çekimlerini şöyle yapabiliriz:

Tat.	teklik	1.ş.	üt-e-m	éşliy-m	tot-a-m	ig-e-m
		2.ş.	üt-e-séñ	éşliy-séñ	tot-a-siñ	ig-e-séñ
		3.ş.	üt-e	éşliy	tot-a	ig-e
çokluk	1.ş.	üt-e-béz	éşliy-béz	tot-a-bız	ig-e-béz	
	2.ş.	üt-e-séz	éşliy-séz	tot-a-sız	ig-e-séz	
	3.ş.	üt-e-ler	éşliy-ler	tot-a-lar	ig-e-ler	
		"geçmek"	"çalışmak"	"tutmak"	"ekmek"	

⁵⁹² Alanlarındaki en iyi kaynaklar olarak kullandığımız Tatar, Kazak ve Kırgız gramerlerinde, fiil çekiminde geniş zaman bahsi yoktur. Sadece şimdiki zaman çekiminde eklin geniş zaman fonksiyonuna atıflar yapılmaktadır: Mesela, "(...) Aslında şimdiki zaman terimi sadece dar manasıyla kullanılmaz, belki şu an ile birlikte, onun geçmiş ve gelecek sınırları içine girmesi de mümkündür. Şimdiki zaman fiil şekillerinden doğrudan doğruya başka zamanları bildirmek için de faydalanılır; gelecek zaman için pek sık kullanılır, ama biz bu şekle geçmiş zaman pozisyonunda da rastlıyoruz." (TTG., 220.s.) "Bu şekil metindeki hizmetine göre, konuşulan zamanda olan hareketi de her zaman yapılan bir işi de (...) bildirir." (KKT., 330.s.)

Kzk.	teklik	1.ş.	öt-e-min	iste-y-min	tut-a-min	eg-e-min
		2.ş.	öt-e-sin	iste-y-sin	tut-a-sin	eg-e-sin
		3.ş.	öt-edi	iste-ydı	tut-adı	eg-edi
çokluk	1.ş.	öt-e-miz	iste-y-miz	tut-a-mız	eg-e-miz	
	2.ş.	öt-e-siñder	iste-y-siñder	tut-a-siñdar	eg-e-siñder	
		öt-e-sizder	iste-y-sizder	tut-a-sızdar	eg-e-sizder	
		öt-e-siz	iste-y-siz	tut-a-sız	eg-e-siz	
	3.ş.	öt-edi	iste-ydı	tut-adı	eg-edi	

Kırg.	teklik	1.ş.	öt-ö-m(ün)	işte-y-m(in)	tut-a-m(in)	eg-e-m(in)
		2.ş.	öt-ö-süñ	işte-y-siñ	tut-a-siñ	eg-e-siñ
		3.ş.	öt-öt	işte-yt	tut-at	eg-et
çokluk	1.ş.	öt-ö-büz	işte-y-biz	tut-a-bız	eg-e-biz	
	2.ş.	öt-ö-süñör	işte-y-siñer	tut-a-siñar	eg-e-siñer	
		öt-ö-süzdör	işte-y-sizder	tut-a-sızdar	eg-e-sizder	
		öt-ö-süz	işte-y-siz	tut-a-sız	eg-e-siz	
	3.ş.	öt-ö-ş-öt	işte-ş-et	tut-u-ş-at	eg-i-ş-et	

-a/-e ekli şimdiki zaman için bu lehçelerin edebî eserlerinden alınan örnekler şunlardır:

Tat. *Yakınlaşıp kilgen köznén çalımnarı her kayda küzge taşlanıp tora indé. Könner cılı hem köleç buluvga da karamastan, cey buyı kayaş nuri hem yañgır tamçılan bélen irkelengen yafraklarga anda-sanda sargılı tös inép kile. Kötmegende işep kuygan cil yakalamı kütere tüşerge mecbur ite.* "Yaklaşmakta olan güzün belirtileri her yerde göze çarpıyor artık. Günlerin sıcak ve güleç olmasına rağmen, yaz boyunca güneş ışığı ve yağmur damlalarıyla nazlanan yapraklara orada burada sarı renk düşüyor. Aniden esiveren rüzgâr, yavaş yavaş yakalanı kaldırmağa mecbur ediyor." (RM. 96-31)

-Yahşi, yahşi süz de yuktur, min karışımıy uynıymın; tik siné şartımğa künmesséñ diyép min uylıymın. "Güzel, güzel, söz de yoktur, ben karşı gelmeden oynarım; lakin sen şartıma razı olmazsın diye düşünüyorum." (ATŞ. 203-81)

Asiye anıñ hakkında sağıngan çaklarında gına tügél, bérözlékséz uylıy hem şul uylarınnan yem tabıp yeşiy. Elé méne şundiý güzel tabıgat koçağında çakta da anı uylıy. "Asiye, sadece onun için endişelendiği zamanlarda değil, hiç durmadan düşünüyor ve bu düşüncelerinden de tat alarak yaşıyor. İşte şimdi böyle güzel tabiatın kucağındaiken de onu düşünüyor." (RM. 116-6)

Kzk. *Belgisiz ümit kütken komagay köz aynaları şartlaydı. Keybir cerde*